

TARTU ÜLIKOOL
Sotsiaal- ja haridusteaduskond
Ühiskonnateaduste instituut
Raamatukogundus ja infokeskkonnad õppekava

Anujelisa Lehtmets

**19. SAJANDI VALGA KOOLIDE ARENGUST.
VALGA ESIMESE EESTIKEELSE KOOLI JUHATAJA,
PEDAGOOGI JA ÕPIKUTE AUTORI HANS EINERI
TEGEVUSEST**

Lõputöö

Juhendaja: Tiiu Männiste MA

Kaitsmisele lubatud

Tartu 2014

SISUKORD

SISSEJUHATUS	3
1. HARIDUSREFORMID JA KOOLIVÕRK LINNADES 19. SAJANDIL	6
1.1 Üldine koolikorraldus ja linnakoolid aastatel 1800- 1820	6
1.2 Koolikorraldus 1820. aasta statuudi järgi	9
1.3 Aleksander III aegne venestuslik koolireform	12
2. VALGA LINNA KOOLIDE AJALOOST 19. SAJANDIL	16
3. VALGA LINNA PEETRI KIRIKUKOOL EHK EINERI KOOL	26
3.1 Esimese eestikeelse õppetööga kooli asutamine Valgas	28
3.2 1880. aastate koolireformi mõju	30
3.3 Kooli majandusolud	33
3.4 Emakeelse kooli panus Valga haridusellu	36
4. HANS EINERI ELUST JA TÖÖST	38
4.1 Hans Einer- aktiivne kultuuritegelane Valgas	40
4.2 Hans Einer- eesti keele grammatikaõpikute koostaja	43
4.2.1 Eesti keel 19. sajandil	43
4.2.2 Eesti kirjakeele arendajad	44
4.2.3 Eesti keele õpikud koolides	46
4.3 Hans Einer „Lühikene Eesti keele õpetus rahwakoolidele“	48
KOKKUVÕTE	53
KASUTATUD ALLIKAD	58
LISAD	61
Lisa 1 Hans Einer	61
Lisa 2 Valga. Endine Eineri kool Viljandi tänavas 1965. aastal	62
Lisa 3 Mälestuskivi Valga linna Peetri kirikukoolile	63
Lisa 4 Hans Eineri „Eesti keele õpetus koolidele“	64
SUMMARY	65

SISSEJUHATUS

Eesti igapäevaelu ja arengu toetamiseks on eriti oluline arendada raamatukogusid, nende teenuseid, ning koolitada raamatukoguhoidjaid, kes oleksid pädevad nõustama ja abistama nii uute tehnoloogiate kasutamisel kui info leidmisel. Tänapäeva raamatukogu on kogukonna informatsiooni ait, mis seob eri valdkondi ning tagab vaba juurdepääsu teabele. Raamatukogud on kujunemas kohaliku kogukonna kultuuri- ja hariduselu keskusteks, toetades enesetäiendamist, elukestvat õpet ja huviharidust. Raamatukogu identiteet uueneb. (Talihärm, 2014)

Oma ettekandes rahvaraamatukogude suveseminaril Põltsamaal toonitas Eesti kultuuriministeeriumi raamatukogunõunik Ülle Talihärm, et raamatukogu töö tulemusindikaatoriks ei ole enam ainult laenutuste arv. Raamatukogu funktsioon on muutumas. Raamatukogud on kultuuriürituste korraldajad, nad osalevad koostööprojektides, pakuvad sidusteenuseid, eksponeerivad erinevaid kollektsioone, tutvustavad kodukanti... (2014)

Raamatukogud jäädvustavad kodukoha ajalugu, nii e- informatsioonina (talletades andmeid koduloolistesse andmebaasidesse), eksponeerides püsiekspositsioone, kui ka koostades koduloolisi uurimusi. Raamatukogu, kui haridusasutuse rolli tähtsustumine andis mulle tõuke just Valga kooli ja hariduse ajalugu käsitlevate uurimistööde kirjutamiseks. Seminaritöös uurisin Valga linna koolide ajalugu 19. sajandi lõpuni. Lõputöös keskendun esimesele eestikeelse õppetööga koolile Valgas ja koolijuhile Hans Einerile.

Käesolev lõputöö on ajalooline kirjeldav uurimus, mille eesmärk on anda ülevaade esimese eestikeelse õppetööga kooli loomisest ja arengust Valgas ning analüüsida koolijuhataja, eesti keele õpetaja ning õpikute autori Hans Eineri tegevust ja tema panust Valga linna arengusse eesti rahvusliku liikumise ajal 19. sajandi viimastel kümnenditel ja 20. sajandi alguses. Hans Eineri tegevuse laiema tausta kirjeldamiseks, käsitletakse uurimuses ka 19. sajandi haridusreformi ja nende mõju Valga koolivõrgu kujunemisel.

Töötades raamatukogus koduloo bibliograafina, tunnen vajadust jäädvustada teenimatult unustusse vajunud silmapaistvaima eesti kultuuritegelase Valgas, Hans Eineri

mälestuse. Uurimistöö tulemustest lähtuvalt teen ettepaneku koostada Valga keskraamatukokku Hans Eineri elukäiku käsitlev püsiekspositsioon. Eesti kultuuriloos on Hans Einer tuntud kui senisest otstarbekamate emakeeleõpikute autor. (Karjahärm & Sirk 1997, lk 82)

Teema on oluline, sest Eesti ühiskond väärtustab ajaloo uurimist ja kodukandist võrsunud nimekate inimeste elukäigu kajastamist. Näitena võiks tuua Jānis Cimze, kelle 200. sünniaastapäeva tähistati tänavu nii Eestis kui Lätis (Valgas ja Valkas) mitmete ühiste mälestusürituste ja näitusega. Jānis Cimze (1814–1881) oli Läti pedagoog, rahvalaulude koguja ja harmoniseerija, organist ja koorijuht, pedagoogika ja muusikakultuuri arendaja nii Lätis kui Eestis, samuti 175 aastat tagasi rajatud Liivimaa kihelkonnakooliõpetajate ja köstrite seminari asutaja ja juhataja. Liivimaa kihelkonnakooliõpetajate ja köstrite seminar asus Valgas (praeguse Valka territooriumil) ja selle on lõpetanud teiste juhtivateks kultuuritegelasteks tõusnute hulgas ka Hans Einer. Lähtuvalt püstitatud eesmärgist formuleerisin järgmised uurimisküsimused:

1. Millised haridusreformid reguleerisid hariduse andmist 19. sajandil?
2. Millised koolid tegutsesid Valgas 19. sajandil?
3. Millised olid esimese eestikeelse õppetööga kooli asutamise eeldused ja vajadused Valgas?
4. Milline oli Hans Eineri panus eestluse kujunemisele Valga linnas?
5. Mis põhjusel tekkis Hans Eineril emakeeleõpikute koostamise vajadus?

Lõputöö küsimustele vastuste saamiseks kasutasin kvalitatiivse uurimuse narratiivse ja ajaloolise uuringu meetodit. Kogu uurimus koosneb umbes 75% ulatuses mälestustest. Mälestused on ju lood, jutustused- seega narratiivid. Laheranna järgi on „narratiivid sündmuste või episoodide järgnevused, millesse kuuluvad tegutsejad, tegevused, kontekstid ja kohad“ (Laherand 2008, lk 339). „Narratiivse uurimisviisi võimalused on avarad ning arenevad pidevalt (...), mistõttu ei kujuta narratiivsed uuringud endast ei ühtset meetodit ega ka ühtainsat koolkonda“ (*ibid*, lk 168). Ajaloolise uuringu (*Historical research*) meetod võimaldab võrrelda ja analüüsida ajaloolisi andmeid ja allikaid (Raudsepp, 2006).

Andmeid kogusin dokumendianalüüsi meetodil. „Andmestikud võivad sel juhul moodustatada nt autobiograafiad, päevikud, kirjad, mälestused“ (Laherand 2008, lk 258). Kuna töö üheks meetodi osaks on ka ajalooline uurimus kasutasin dokumentaalseteks analüüsiallikateks nii arhiivi kui ka publitseeritud (mälestused, monograafiad, artiklid) materjale. Saadud andmete analüüsil kasutasin teksti kodeerimise meetodit.

Kodeerimisel kasutasin induktiivset analüüsimeetodit: kogutud andmete kategooriad kujunesid materjali aktiivse lugemise käigus. Tesch nimetab seda induktiivseks meetodiks, mis võimaldab viia uurija andmestiku juurde, millest kujuneb teksti mitmekordse kodeerimise käigus uurijale vajalikud analüüsikategooriad (1990). Näiteks kõik leitud andmed Hans Eineri kohta said kokku pandud koodi alla „Einer“, kust kodeerimise käigus moodustusid omakorda üldisemad analüüsikategooriad: Valga linna Peetri kirikukool ehk Eineri kool ning Hans Eineri elust ja tööst. Ühtlasi moodustavad need analüüsikategooriad ka uurimuse III ja IV peatüki.

Käesolev lõputöö on üles ehitatud temaatilis- kronoloogiliselt ja jaotatud neljaks peatükiks. Esimeses peatükis annan ülevaate haridusreformidest, üldisest koolikorraldusest ja koolivõrgust linnades 19. sajandil. Käsitlen 1820. aasta koolistatuudi järgset koolikorraldust ja toon välja muudatused, mis leidsid aset peale Aleksander III aegseid venestuslikke haridusreforme 1880. aastate lõpul. Töö teine peatükk tutvustab 19. sajandil Valgas tegutsenud üldhariduskoole ja kihelkonnakooliõpetajaid ning kõstreid ette valmistanud pedagoogikaõppeasutust. Töö kolmandas peatükis keskendun esimese eestikeelse õppetööga alghariduskooli loomisele Valgas, selle kooli arengule, tema panusele Valga linna haridusellu. Neljas peatükk annab ülevaate pedagoogist, eesti keele arendajast, eesti keele grammatikaõpikute autorist, aktiivsest ühiskonna- ja kultuuritegelasest, Valga eestluse rajajast Hans Einerist.

Ülevaate saamiseks hariduspoliitikast, üldisest koolikorraldusest ja koolivõrgust linnades kasutasin peamiste allikatena „Eesti kooli ajalugu 1. köide 13. sajandist 1860. aastateni“ (1989) ja „Eesti kooli ajalugu 2. köide 1860. aastaist 1917. aastani“ (2010) aga ka Lembit Andreseni poolt koostatud „Eesti kooli ajalugu“ (1995), mis hõlmavad kogu kõrgkoolieelset hariduskorralduse ajalugu. Allan Liimi poolt koostatud „Haridusinstituutsioonid Eestis keskajast kuni 1917. aastani“ (1999) on haridusinstituutsioonide teatmik millest oli mul palju abi Valga koolide ajalugu uurides. Abiks olid Ea Janseni „Eestlane muutuv asjas“ (2007) ja Toomas Karjahärm ja Väino Sirk „Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850- 1917“ (1997). Andmeid nii Valga ajaloo, kui koolivõrgu kohta leidsin 1932. aastal ilmunud koguteosest „Valgamaa: Maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus“ ja Valga Muuseumi aastaraamatutest. Eriline väärtus minu jaoks oli memuaarkirjandusel. Oma koolipõlve mälestusi jäädvustanud Johan Kõpu raamatul „Mälestuste radadel I“ (1991), Anton Jürgensteini „Minu mälestused I- II“ (2011), Peeter Grünfeldti „Minevikku jälgimas“. (1923) Väga palju tuginesin oma uurimistöös ka arhiiviallikatele Valga muuseumis.

1. HARIDUSREFORMID JA KOOLIVÕRK LINNADES 19. SAJANDIL

1.1 Üldine koolikorraldus ja linnakoolid aastatel 1800- 1820

19. sajandi algul muutusid Venemaal feodalismi kriisi tunnused üha ilmsemateks. Hakkasid kujunema uued, kapitalistlikud tootmissuhted. Tsaar Aleksander I võimuletulekuga Venemaal süvenes valitsuses reforme taotlevate ringkondade osatähtsus. Euroopa sündmuste ja talurahvarahutuste mõjul tegi uus tsaar mitmeid ümberkorraldusi. Aastal 1802 loodi endiste kolleegiumide asemele ministeeriumid, sealhulgas ka Rahvahariduse Ministeerium - esimene Euroopas. Teiste riikide koolid ja haridusasutused olid siis veel allutatud kiriklikele keskasutustele. Haridusala juhtimise allutamine ministri kaudu otseselt tsaarile muutis selle mõnevõrra operatiivsemaks ja vabastas religioosete ringkondade mõju alt. (Elango 1988)

Rahvahariduse Ministeeriumi poolt välja töötatud „Esialgse rahvahariduse eeskirjad“ kehtestati Venemaal 1803. aastal. Need kavandasid uue koolikorralduse põhihooned, määrasid kindlaks koolitüübid ja panid aluse koolide riiklikele järelevalve- ja juhtimisasutustele. Esialgsete rahvahariduse eeskirjade alusel kehtestati kogu riigis ühtne koolisüsteem. Venemaa jaotati kuueks õpperingkonnaks. Iga õpperingkonna eesotsas oli kuraator, kellele allusid kõik selle õpperingkonna koolid. Moodustati neljaastmeline haridusasutuste süsteem: igas õpperingkonnas pidi olema ülikool, kes sisuliselt juhtis üldhariduslikke koole, igas kubermangus oli ette nähtud gümnaasium (4- aastase õppeajaga), igas maakonnas kreisikool (3- aastase õppeajaga) ja igas kihelkonnas kihelkonnakool (3- aastase õppeajaga). Avalike koolide kõrval olid lubatud ka elementaarkooli-, kreisikooli- või gümnaasiumikursusega eraõppeasutused. Madalama astme kooli kursuse lõpetamine andis õiguse astuda järgmise astme kooli. (*ibid* 1988)

Läänemere kubermangudes sai hariduselu juhtivaks keskuseks 1802. aastal taasavatud Tartu ülikool. Tartu ülikooli õpperingkond hõlmas Eesti-, Liivi- ja Kuramaa ning kuni 1812. aastani ka Viiburi kubermangu. Tartu õpperingkonna kuraatoriks määrati saksa kirjanik, valgustusfilosoofia pooldaja Friedrich Maximilian von Klinger. Nagu

teisteski õpperingkondades asutati ka Tartu ülikoolis koolide juhtimiseks alaline koolikomisjon mis tegutses aastatel 1803- 1837. (Eisen *et al* 1989, lk 302)

Koolikorraldust Läänemere kubermangudes täpsustasid 21. märtsil 1804. aastal tsaari kinnitatud „Määrused Tartu Keiserlikule Ülikoolile tema ringkonna koolide järelevalve kohta“. Nende määruste kohaselt oli koolikomisjoni ülesandeks iga koolitüübi (kihelkonna-, kreiskooli ja gümnaasiumi) jaoks määrustik välja töötada, koolide direktorid ja inspektorid valida, kooli revideerida, õpikute väljaandmist organiseerida, aruandeid koostada ja ülikooli nõukogu kaudu kuraatorile esitada. Koolikomisjoni tööd juhtis rektor. Ülikool pidi valvama kõigi gümnaasiumide, kreis- ja kihelkonnakoolide ning erapansionide üle, välja arvatud õppeasutused, mis olid allutatud mõnele teisele ametkonnale. Samade määrustega tehti ülikoolile ülesandeks koostada ja esitada kinnitamiseks konkreetseid eeskirjad iga koolitüübi kohta oma ringkonnas. Seejuures anti ülikoolile õigus kohalikke olusid silmas pidades välja töötada juhendeid, mis võisid ülevenemaalisest kooliseadusandlusest mõnevõrra kõrvale kalduda. Seda õigust ka kasutati. (Eisen *et al* 1989, lk 303)

„Ülikoolidele alluvate õppeasutuste määrustiku“, mis täpsustas õppeasutuste ülesanded haridussüsteemis, õppeained, õpetajate koosseisulised ametikohad, õpilaste vastuvõtu eeskirjad, õppetöö korralduse alused, koolide sisekorra reeglid ning põhilised õppevahendid, kinnitas tsaar 5. novembril 1804 . aastal. See dokument (mõnede muudatustega) jäi kuni 1820. aastani ka Tartu õpperingkonna koolide tegevuse aluseks. (*ibid*, lk 303)

Koolikorraldus maal ja linnades oli erinev. 1803. aastal kinnitatud „Esialgsed rahvahariduse eeskirjad" ja neid täpsustav „Ülikoolidele alluvate õppeasutuste määrustik“ nägid ette alghariduse andmiseks linnades 1- klassiliste kihelkonnakoolide (elementaarkoolide) ja 3- klassiliste kreiskoolide asutamise. Linnatüüpi kihelkonnakoolid ehk elementaarkoolid pidid õpilasi ette valmistama kreiskoolidesse astumiseks ja nendele õpilastele, kes edasi ei õpi, andma eluks vajalikud teadmised. Õppetöö pidi toimuma kolmel tunnil päevas, õpetada tuli lugemist, kirjutamist ja usuõpetust (katekismust ja piiblilugu). Pühapäeviti nähti ette veel üks tund katekismuse ja piibliloo õpetamiseks. Linna elementaarkoolides pidi õppetöö toimuma aasta ringi, maa elementaarkoolides aga oli õppetöö ette nähtud ainult talvel, põllutööst vabal ajal. Linna elementaarkoolile oli ettenähtud üks õpetaja, kes pidi palka saama üldise hoolekande kolleegiumi või linna summadest. (*ibid*, lk 327)

1804. aasta suvel asus Tartu ülikooli koolikomisjon ümber korraldama olemasolevaid linnakooli ja organiseerima elementaarkoolide asutamist. Eestis tuli riigi (kroonu) kulul asutada 12 elementaarkooli. Elementaarkoolides toimus õppetöö saksa keeles. Eesti õppekeelega elementaarkooli baltisakslastest koosnevad magistraadid 19. sajandi algul toimund koolide reorganiseerimisel ei asutanud. Linnaeestlastel tuli lapsed panna kas saksa õppekeelega elementaarkoolidesse, kasutada võimaluse korral küllalt kallist maksulist eraõpetajate koduõpetust, õpetada lapsi ise või jätta nad alghariduseta. (Eisen *et al* 1989, lk 328)

Kuigi Eestis õpetust andvad elementaarkoolid kujunesid enamalt jaolt pikema kui üheaastase kursusega koolideks, anti neis siiski ainult algõpetust. Lõpuleviidud alghariduse võisid lapsed saada vaid järgmises kooliastmes- kreiskoolis (poisid) või tütarlastekoolis. Poeglastele kõrgema alghariduse andmiseks nägid „Esiõpkesed rahvahariduse eeskirjad“ ja neid täpsustav „Ülikoolidele alluvate õppeasutuste määrustik“ ette asutada igas kubermangu- ja maakonnalinnas vähemalt üks, suuremates aga kaks või enam kreiskooli, kuhu sai astuda pärast elementaarkooli lõpetamist. Kreiskoolid pidid ühelt poolt noori ette valmistama gümnaasiumi astumiseks, teiselt poolt andma mitmesugustest seisustest lastele „vajalikke teadmisi nende seisuse ja kutseala kohaselt“. (*ibid*, lk 330) Kreiskoolide õppeaeg oli kaks aastat. Neis õpetati usuõpetust ja piiblit, vene keele grammatikat (mittevene rahvusest elanikkonnaga paikades ka kohaliku keele grammatikat), ilukirja, geograafiat, ajalugu, aritmeetikat ja geomeetriat, füüsikat, loodust, joonistamist. Kreiskoolid olid maksulised koolid. Neid finantseeriti põhiliselt riigi, kuid osalt ka kohalikust eelarvest. Õppetöö algas 1. augustil ja kestis 1. juulini. (*ibid*, lk 331) Neid üldsätteid täpsustasid 31. augustil 1806. aastal õpperingkonna kuraatori tehtud muudatused, mille kohaselt Tartu õpperingkonna kreiskoolid jagunesid täielikeks (kolme klassi ja nelja õpetajaga) ning mittetäielikeks ehk väikesteks (kahe klassi ja kahe õpetajaga) kreiskoolideks. (Liim *et al* 1999, lk 89)

Riik, olles linnades aluse pannud alghariduse andmiseks poeglastele, jättis tütarlaste koolitamise, eriti elementaarharidust ületava hariduse andmise 19. sajandi algul täiesti korraldamata. Suuremates linnades hoolitsesid tütarlastele hariduse andmise eest linnade magistraadid, kuid väiksemates linnades jäi see eraalgatuse hoolde. Tütarlastekoolides toimus õppetöö saksa keeles. (Eisen *et al* 1989, lk 335)

Linna omavalitsuste poolt ülalpeetavate koolide kõrval tegutsesid ka algharidust andvad kiriku- ja erakoolid. Mitmeid õppeasutusi pidasid ülal heategevusseltsid ja neid nimetati vaestekoolideks. Poeg- ja tütarlaste- ning sega- ehk ühiserakoolide kursus

sarnanes avalike elementaarkoolide kursusega. Õppetöö toimus saksa keeles. 1804. aasta koolimäärustik pani järelevalve erakoolide ning pansionide üle kreisi kooliinspektoritele ja kubermangu koolidirektoritele. (Eisen *et al* 1989, lk 338)

1803. ja 1804. aasta kooliseaduse põhjal tuli igasse kubermangulinna asutada ka gümnaasium. Linnakodanike jaoks avatud õppeasutus andis ettevalmistuse ülikoolis õppimiseks. Kubermangugümnaasiumi võeti vastu ka talupojaseisusesse kuuluvaid noori. Eesti alal töötas kaks kubermangugümnaasiumi- Tallinnas ja Tartus. (Andresen 1995)

Koolikomisjoni energilise tegevuse tulemusena õnnestus 19. sajandi algul Eesti linnade koolivõrk kiiresti reorganiseerida. Seniste mitut tüüpi koolide asemel rajati alghariduse andmiseks elementaarkoolid ja kõrgema astme alghariduse tarbeks kreiskoolid. Kreiskoolide asutamisega jõuti kogu Tartu õpperingkonnas lõpule hoopis kiiremini kui teistes õpperingkondades. Kõigis Eesti linnades, samuti Põltsamaa ja Lihula alevis töötasid F. Eiseni andmetel elementaarkoolid (1989, lk 345).

Majanduslikult kõige kindlamal järjel olid kreiskoolid, sest kreiskoole pidas ülal riik. Elementaarkoolidel, kes pidid rahalisi vahendeid saama põhiliselt üldise hoolekande kolleegiumilt ja linnadelt, tuli aga kogu aeg võidelda majanduslike raskustega. Täiesti väljapoole riigi huviorbiiti jäid aga tütarlaste hariduskulud, need olid täielikult linnade kanda või tuli tütarlastel õppida maksulistes erakoolides ja küllalt kõrge tasu eest eraõpetajate juures. Kui talurahvale oli algõpetus mõisa- ja külakoolides tasuta, siis linnade elementaarkoolides õppimine oli tasuline.

1.2 Koolikorraldus 1820. aasta statuudi järgi

Aleksander I valitsemisaja (1801- 1825) viimasel aastakümnel tugevnes Venemaal feodaalne reaktsioon, mis vastandas valgustusfilosoofiale ja humanismile kiriklikud ja religioossed põhimõtted, tugevdas seisuslikku ebavõrdsust ja piiramatut absolutismi. 1817. aastal reorganiseeriti Rahvahariduse Ministeerium Usuasjade ja Rahvahariduse Ministeeriumiks. Kiriku ja rahvahariduse juhtimise ühendamise kajastus peagi õppetöö ja koolielu sisus. 6. juuni 1819. aasta ringkirjaga muudeti kõikide linnades tegutsevate koolide (elementaar- ja kreiskoolide ning gümnaasiumide) õppeplaan, mis veelgi tugevdas usulist kasvatust, eriti kooli alamas astmes- elementaarkoolis. (Eisen *et al* 1989)

1816. aasta lõpul Tartu õpperingkonna kuraatori kohalt lahkunud F. M. Klinger asemele määrati vaadetelt sügavalt usklik, valgustusfilosoofia ja ratsionalismi vastane Karl von

Lieven. Varsti pärast kuraatori kohale asumist algatas K. Lieven Tartu õpperingkonna senise koolikorralduse muutmise ja selleks uue koolimäärustiku väljatöötamise. Tema näpunäidetel väljatöötatud määrustik „Tartu Keiserlikule Ülikoolile alluvate õppeasutuste statuut“ kinnitati 04. juunil 1820. aastal ja kehtis koolikorralduse alusena 1880. aastate reformideni. Kinnitatud määrustik jättis küll püsima senised koolitüübid (elementaar- ja kreiskoolid ning gümnaasiumid) kuid hülgas ühtluskooli põhimõtte ja sätestas rangelt seisuslikud koolid. Elementaarkoolide ülesandeks oli anda algharidust vaesematele, lihtsast kehalisest tööst elatuvate elanikkonna alamkihtide lastele. Kreiskoolid määrati kaubanduse ja käsitööga tegelevatele keskkihtidele. Õppetöö pidi andma eluks vajalikke teadmisi ja praktilisi oskusi, mitte aga ettevalmistust gümnaasiumis edasiõppimiseks. Kreiskooli õppekavas ei olnud enam ladina keelt. Soovijad võisid seda õppida fakultatiivselt lisatasu eest. 3-klassilised kreiskoolid muudeti 2-klassilisteks ja 2-klassilised 1-klassilisteks, kuid nende õppeaeg oli endiselt kolm aastat. Gümnaasiumid olid ette nähtud elanikkonna jõukamale osale, kes võis end pühendada teaduslikule tegevusele või riigiteenistusele. Kõik need kolm koolitüüpi eraldati nüüdsest üksteisest nii õppetöö sisu kui ka eesmärkide poolest. (Eisen *et al* 1989)

Eestis tegutsevate elementaarkoolide ülalpidamise ja järelvalve korraldus jäi 1820. aasta koolimäärustikuga põhijoontes endiseks. Linnades asutati elementaarkoolide juhtimiseks koolikollegiumid, mille ülesandeks oli kandidaatide esitamine kooliõpetaja kohale, ettepanekute tegemine ülikooli koolikomisjonile koolide olukorra parandamiseks ja elementaarkoolide majandusliku külje eest hoolitsemine. Elementaarkoolid Eestis jäid endiselt valdavalt saksakeelseteks. Elementaarkoolide võrku 1820. aasta koolimäärustik suuremaid muudatusi ei toonud. Ka kreiskoolide võrk jäi samaks. Gümnaasiumid muudeti uue statuudi kohaselt 5-klassilisteks. Erakoolide asutamise lubade andmine jäi ka pärast 1820. aasta koolimäärustiku kehtestamist Tartu ülikooli koolikomisjoni pädevusse. (Eisen *et al* 1989) Algkooliõpetajate ettevalmistamiseks oli koolimäärustikus ette nähtud seminar Tartus. Seminar avati 1828. aastal ja töötas 1889. aastani. Seminari võeti vastu igal aastal 10 õpilast, kes jäid kooli kaheks kuni kolmeks aastaks. (Pöld 1992, lk 97)

1850. aastate keskpaiku võisid linnaelanike lapsed saada esialgset haridust kroonu ja linna elementaarkoolides või neile vastava kursusega erakoolides. Lisaks nendele kasutati ka koduõpetajaid (Eisen *et al* 1989, lk 419)

1840. aastatel levis Lõuna - Eestis ulatuslik talurahvaliikumine, mis väljendus siirdumises vene õigeusku. Näljahäda ja rahutuste taustal vahetasid talupojad usku

lootuses, et vene õigeusu vastuvõtmisega saadakse riigilt hingemaad. 25. aprillil 1845. aastal kinnitas tsaar Riia õigeusu piiskopile uue instruksiooni, milles oli ette nähtud usuvahetajatele koolide asutamine. 1840.- 1860. aastatel rajati kõigis Eesti linnades õigeusu linnakoguduste juurde õigeusu kirikukoolid. Õigeusu kirikukoolid olid algkoolid, mille ülesanne oli koguduse liikmete laste õpetamine ning õigeusu vaimus kasvatamine. Õigeusu propageerimise eesmärgil olid kirikukoolide ukSED avatud ka luterlastele. Õigeusu kirikukoolid olid üldreeglina koguduse ülalpidamisel, osa kulusid kattis õppemaks. Õigeusu kirikukoolid allusid esialgu üksnes vaimulikule ametkonnale. Kõrgem võim nende üle kuulus Riia peapiiskopile. Alates 1873. aastast allutati linnades asuvad õigeusu kirikukoolid õppetöö liinis Venemaa rahvahariduse ministeeriumile ning nende tegevust hakkas kohapeal kontrollima õigeusu talurahvakoolide inspektor. Ka luteriusu linnakoguduste juures tegutsesid koguduse kirikukoolid. Reeglina olid algkoolina tegutsevad kirikukoolid üheklassilised ja allusid kuni venestusreformideni üksnes konsistooriumile. (Liim *et al* 1999)

1860. aastatel sai alguse ka eesti rahvast kõige ulatuslikumalt hõlmanud hariduspoliitiline suurüritus Eesti Aleksandrikooli liikumine. Aleksandrikooli liikumine väljendus soovis rajada õppemaksuta, eesti õppekeelega, kihelkonnakooliharidust jätkava, ligilähedaselt kreiskooli kursusega õppeasutus. Kooli rajamiseks ja ülalpidamiseks vajalik raha tuli koguda rahva hulgas korraldatud korjanduste ning tuluüritustega. Eesti Aleksandrikooli liikumise arengus väga oluliseks saanud koosolekud toimusid 6. ja 7. juulil 1870. aastal, kui valiti Eesti Aleksandrikooli peakomitee, mille esimeheks sai Jakob Hurt. Eesti Aleksandrikooli peakomitee liikmete ja abikomiteede esindajate nõupidamisi hakati nimetama „suurkoosolekuteks“ ja need kujunesid eesti rahva ärksama osa ülemaalisteks esindusteks. Mõisnike ja pastorige poolt leidis Eesti Aleksandrikooli asutamise mõte tugevat vastuseisu. (Laul *et al* 2010, lk 112- 114)

1870. aastatel täienes Eesti linnade kõrgema astme alghariduse süsteem uue koolitüübi- linnakooliga. Linnakoolide asutamisega soovis rahvaharidusminister Dmitri Tolstoi vältida linna keskkihtidest pärinevate õpilaste õppimist gümnaasiumides. Linnakoolid olid rahvakoolide direktori kaudu õpperingkonna kuraatorile alluvad 6-aastase kursusega poeglaste õppeasutused. Kroonu (riigi) ülalpidamisel tegutsevad linnakoolid pidid olema 1-, 2-, 3- või 4- klassilised, eraettevõtluSele tuginevad koolid võisid olla ka 5- ja 6- klassilised. Õppeaeg ei sõltunud klasside arvust. Linnakoolide ülesandeks oli alghariduse andmine kõikidest seisustest lastele. Linnakooli võeti vastu 7-aastasi lapsi. Need lapsed, kes olid juba 10-14- aastased pidid suutma kirjutada ja lugeda

vene keeles, arvutada ning tundma usuõpetust. Mittevenelaste suhtes vene keele valdamise nõue ei kehtinud, neid võeti vastu eelteadmisi nõudmata. Enamasti astusid linnakooli poisid, kes olid omandanud alama astme alghariduse (vallakoolis, õigeusu abikoolis, elementaarkoolis või mujal). Seega kujutas linnakool endast 6- aastase kursusega poeglaste kõrgema astme alghariduskooli. (Laul *et al* 2010, lk 130)

Üldist kohustuslikku kooliõpetust, nagu see oli tekkinud paljudes Euroopa riikides 1860.-1880. aastail, Eestis kuni iseseisvuseni sisse ei seatud. Laste koolitamine linna alghariduskoolides ei olnud igale lapsevanemale jõukohane. Algharidus jäi 1860.-1880. aastail Eesti linnades valdavalt saksa-, vähemal määral venekeelseks. Tütarlaste haridus oli korraldatud oluliselt halvemini kui poeglastel. Eesti linnades andsid algharidust kõige laiematele rahvahulkadele määratud elementaarkoolid ja kõrgemat algharidust kreiskoolid ja tütarlastekoolid. Küllalt tähtsat osa etendasid ka erakoolid, kuid seal oli võimalik õppida vaid jõukamate vanemate lastel. Valdav osa alghariduskoolide õppetööst toimus saksa keeles. Formaalselt olid linnades tegutsevad alghariduskoolid avatud kõikidest seisustest lastele, ent õppimine oli nendest suuremas osas tasuline. Koolikohustust linnades ei olnud.

1.3 Aleksander III aegne venestuslik koolireform

Baltimaad erinesid kogu oma ühiskondliku ja majandusliku laadi poolest tunduvalt Tsaari-Venemaa teistest piirkondadest. Vaatamata sellele, et Läänemere kubermangud olid Põhjasõja järel rohkem kui poolteist sajandit kuulunud Vene impeeriumi koosseisu, ei sekkunud tsaari keskvald esindajad kuni 1880. aastateni siinsetesse siseasjadesse kuigi palju. Balti autonoomia ja baltisaksa aadli seisuslikud privileegid leidsid riigi keskvald poolt täielikku tunnustamist ning need kinnitati iga uue tsaari troonileastumisel alati pidulikult ilma muudatusteta uuesti.

Senise olukorra muutmine kerkis esimest korda teravalt päevakorraile 1860. aastail, kui vene ajakirjanduses hakati Venemaa üldriiklike huvide nimel nõudma baltisaksa aadli privileegide kaotamist. 1880. aastad tõid kaasa valitsuse jõulise sekkumise, mis põhjalikult muutis ka kooli- ja hariduselu. Järgnenud kahte aastakümnet nimetatakse eesti ajalookirjanduses tavaliselt venestamisajaks. (Laul *et al* 2010, lk 325)

Administratiivne venestamine algas Baltikumis Katariina II ajal, 18. sajandi 70ndatel aastatel, mis avaldus tõusude ja langustega ka 19. sajandi esimesel poolel ja

keskpaigas ning võttis jõulise kuju 1880. aastatel. 1881. aastal troonile asunud keiser Aleksander III valitsuse eesmärgiks oli Aleksander II haridusalaste reformide revideerimine, Balti autonoomia tugev piiramine, koolide juhtimise tsentraliseerimine, haridussüsteemi unifitseerimine, Baltimaade rahvaste kultuuri ja rahvuslike iseärasuste allasurumine ja siinse luteriusulise elanikkonna võimalikult suures ulatuses kreeka õigeusk pööramine. (Laul *et al* 2010, lk 327)

1880. aastate alghariduskooli reform sai teoks kolme olulise seadusandliku aktiga. Keisri esimese ukaasiga allutati 1885. aastal Liivi-, Eesti- ja Kuramaa kubermangu luteri usu rahvakoolid ja õpetajate seminarid Rahvaharidusministeeriumile. Teise seadusandliku aktiga seati sisse sarnaselt Venemaaga rahvakoolide direktorite ja inspektorite ametikohad Tartu Õpperingkonnas. Kolmandaks ja kõige olulisemaks aktiks olid tsaari poolt 17. mail 1887. aastal kinnitatud "Ajutised täiendavad eeskirjad algkoolide juhtimise kohta Liivi-, Kura- ja Eestimaa kubermangus". Need koosnesid 16 paragrahvist ja kehtisid mõningate väikeste muudatustega kuni 1917. aastani. Eeskirjade juhtprintsipiibiks oli Baltimaades samasuguse koolikorralduse kehtestamine, nagu see oli Venemaa sisekubermangudes. (Laul *et al* 2010)

Elementaarkoolide (linnaalgkoolide) õppetöö oli seni toimunud saksa, osalt eesti, läti või ka vene keeles. „Ajutiste täiendavate eeskirjade...“ kohaselt pidi kõiki aineid (peale usuõpetuse ja kirikulaulu) nüüd õpetatama vene keeles. Esialgu lubati abivahendina kasutada ka õpilaste emakeelt. Linnavalitsused, mille eesotsas seisisid baltisaksa aadli ja bürgerite esindajad, vaidlustasid 1888. aasta suvel linnade elementaarkoolide õppekeele muutmise, kuid edutult. Seoses sellega, et elementaarkoolides ei jätkunud vene keelt piisavalt oskavaid õpetajaid, oli kuraator sunnitud 1888. aasta 15. jaanuari tsirkulaariga pikendama venekeelsele õpetusele üle minemist elementaarkoolides sama aasta augustini. 6. oktoobril 1888. aastal andis aga kuraator käsu elementaarkoolide õpetajad, kes ei oska vene keelt asendada vene keele oskajatega. (*ibid*)

Reform hõlmas ka kreiskooli. Kui Tsaari- Venemaal tervikuna kulges maakonnakoolide reorganiseerimine linnakoolideks väga aeglaselt, siis Balti kubermangudes teostati võimude venestuslikke hariduspoliitilisi eesmärke silmas pidades kreiskoolide reorganiseerimine kiiresti. Kreiskoolides hakati järk- järgult sulgema saksa õppekeelega klasse ja avama linnakooli kursusele vastavaid vene õppekeelega klasse. 1886. aastal lubati linnakoolideks muudetud kreiskoolides veel õpetada vanade programmide alusel, et vanemate klasside õpilased saaksid koolikursuse lõpetada.

Kuraatori 1887. aasta 30. märtsi korraldusega aga määrati üksikasjalikumalt kindlaks ühelt koolitüübilt teisele ülemineku kord, kusjuures rõhutati, et nüüdsest jääb ainult üks õppeasutuste tüüp- linnakool. Koos kreiskoolide tegevuse lõpetamisega 1886. aastal lõpetati ka kreiskoolide juures õpetajate kutseksamite korraldamine. Üldse osutas tsaarivõim erilist tähelepanu õpetajate koolituse reformimisele. Selles valdkonnas olid ümberkorraldused kõige ulatuslikumad. (Laul *et al* 2010, lk 333)

„Ajutiste täiendavate eeskirjade...“ alusel reorganiseeriti kogu koolide juhtimis-, haldamis- ja järelevalvesüsteem, töötati välja uued õppeplaanid ja -programmid ning hakati enamikus ainetes kasutama ministeeriumi poolt heaks kiidetud venekeelseid õpikuid, korraldati ümber alghariduskoolide õpetajate ettevalmistamine. 1893. aastast hakati nõudma, et õpilased räägiksid koolis nii omavahel kui ka õpetajaga ainult vene keeles. Nii keelati emakeel mitte ainult õppekeelena, vaid ka õpilaste suhtlemiskeelena. 1886. aastal muudeti koolides nagu teisteski ametiasutustes emakeelne, osalt saksakeelne asjaajamine venekeelseks. Uue koolitüübina loodi linnade koolivõrku kroonualgkoolid. Kroonualgkoolid olid riiklikult ülalpeetavad kohalikest omavalitsustest sõltumatud tasulised venekeelsed koolid. (*ibid*)

Üheaegselt alghariduskoolide reformiga tegi tsaarivalitsus 1880. aasta lõpul ja 1890. aastate algul põhjalikke ümberkorraldusi Läänemere kubermangude keskõppeasutustes. Nende eesmärk oli sama, mis alghariduskoolidegi puhul: kaotada kohaliku haridussüsteemi eripära, kehtestada sellelgi kooliastmel sunduslikult vene keeles õpetamine, allutada koolid kindlamini keskvõimu kontrollile. (*ibid*)

1890. aastatel ja 20. sajandi algul juhtis ja kontrollis haridussüsteemi riigivõim. Koolivõrk täiustus ministeeriumi- ja kroonualgkoolidega. Neid koole, samuti õigeusu abi- ja kihelkonnakoole valitsusvõimud soosisid. Seevastu luteriusu kirikukoolide, samuti erakoolide arv vähenes.

1888. aastal avasid valitsusvõimud ligikaudu kolm aastakümnet kestnud eesti rahva hariduspoliitilise võitluse tulemusena Põltsamaa lähedal Kaarlimõisas Eesti Aleksandrikooli. Eesti Aleksandrikool avati linnakoolina, kus õpetamine toimus vene keeles vastavalt linnakoolide (endiste kreiskoolide) õppekavale. Ainuke tsaarivõimude poolne järeleandmine oli see, et eesti keelt õpetati koolis kohustusliku õppeainena ja koolil oli põllumajanduslik kallak. Eesti Aleksandrikooli liikumise käigus kujunes välja eesti õppekeelega rahvakooli ideoloogia ja rahva hulgas kinnistus emakeeles õpetamise eest võitlemise vaimsus. (Laul *et al* 2010, lk 114)

Erinevalt Venemaast kehtis Balti kubermangudes ka pärast 1880.- 1890. aastate koolireformi osaline koolikohustus. Talupoegade lapsed pidid saama koolieelset koduõpetust, millele järgnes 3- aastane õppimine alama astme alghariduskoolis ja usuõpetusliku järelõpetusena leeriõpetus. Rahva hulgas (ka linnades) oli üldlevinud arusaam 3- aastase haridusmiinimumi vajadusest, kuid linnades koolikohustust kehtestatud ei olnud. Algharidus oli maal osaliselt, linnades peaaegu täielikult tasuline. Tasuline oli ka kõrgema astme alghariduskool.

Õppetöö korralduses oli kõige olulisemaks muudatuseks venekeelsele õpetusele üleminek. Rahvale oli venestamine vastumeelne ja eesti kooliõpetaja hoidus sellest niivõrd, kuivõrd see oli võimalik. Rahvuslikku vaimsust aitasid säilitada rahvuslikud seltsid, eesti ajakirjandus ja kirjandus.

Pärast 1905. aasta revolutsioonisündmusi tegi haridusministeerium muudatusi koolikorralduses, võimalikuks sai eragümnaasiumide ja emakeelsete erakoolide loomine linnas ja maal. (Andresen 1995)

2. VALGA LINNA KOOLIDE AJALOOST 19. SAJANDIL

Valga linn on oma asendilt üks ainulaadsemaid, asudes kahe Eesti muistse maakonna Sakala ja Ugandi piiril. Kaubaasulaks kujunes Valga 13. sajandi keskel, tekkides Vana – Liivimaa ühe tähtsaima, Riia Tartu kauba- ja sõjatee äärde. Valga asulat (Walco, Walk) on esmakordselt mainitud 1286. aastal. Keskajal jäi tänapäeva Valga territoorium Liivi ordu ja Tartu piiskopi valduste piirile. Liivi sõja tulemusena läksid Lõuna- Eesti alad 16. sajandil Poola- Leedule. 11. juunil 1584. aastal andis Poola kuningas Stefan Bathory Rzeczpospolita Liivimaa hertsogkonda kuulunud Valgale linnaõigused. Seda daatumit peetakse Valga linna sünnipäevaks. (400 aastat Valga linna 1984)

Valga linna asusid elama poolakad, leedulased, sakslased, venelased ja võibolla ka mõned eestlased ja lätlased. 17. sajandil läks Valga Rootsi võimu alla. 1626. aastal kinnitas Rootsi kuningas Gustav II Adolf Valga linna õigused ja privileegid. Põhjasõja (1700- 1721) tagajärjel läks Valga koos teiste Eesti aladega Vene impeeriumi koosseisu. 3. juulil 1783. aastal loodi Venemaa keisrinna Katariina II ukaasiga Balti provintsidele uus halduskord. Riia ja Võnnu (Cēsis) maakonna kirdeosadest moodustati Valga kreis, mis kuulus Liivimaa kubermangu. Suures osas tänapäeva Läti alale moodustatud Valga kreisi põhielanikkonna moodustasid lätlased. Valgast sai kreisilinn ehk maakonnakeskus. (400 aastat Valga linna 1984) Sellest ajast alates hakkas linna elanikkond kasvama ametnike, väikekaupmeeste, käsitööliste ja teenijate juurdevooluga. Kerkisid esimesed kivimajad: lagunened puukiriku asemele hakati ehitama kivist kirikut, turuväljaku äärde kahekordset koolihoonet ja Riia tänavale mitmest eri hoonest koosnevat kivihoonete kompleksi kreisiameti asutuste tarbeks. Kujunes linnasüda, mille keskmeks sai turuplats ning sellest lähtuv tänavate võrk. (Juzar 1999, lk 6) Erinevalt teistest kreisilinnadest, mis asusid enam-vähem oma kreisi keskosas, asetses Valga linn täiesti kreisi servas, asudes peaaegu nelja tollase kreisi - Pärnu, Tartu, Võru ja Valga piiride kokkupuutepunktis. Valga kreisi kuulus 15 kihelkonda. (Mets *et al* 2000, lk 8)

19. sajandi algul andis Valga linnas poeglastele kooliharidust täiskomplektiline alamrahvakool ehk kroonukool kahe klassi ja kahe õpetajaga. Aastal 1800 oli õpilasi

koolis 41. Õppetöö toimus saksa keeles ja kestis 1. augustist 1. juulini. Kooli võeti vastu ainult neid, kes juba oskasid saksa keeles lugeda, kirjutada ja tundsid nelja aritmeetilist põhitehet. Kool asus 1795. aastal valminud oma aja kohta väga uhkes kahekordses kivist hoones. (Lee 2014) Algteadmisi ehk algharidust jagasid kaks erakooli: varakamate vanemate tütardele õpetati iga päev mõned tunnid koolitarkuse aluseid ja käsitööd madam Heisleri koolis ning tõenäoliselt poeglastele kingsepp Abeli koolis. (Mets *et al* 2001, lk 21)

Vastavalt 24. jaanuaril 1803. aastal kinnitatud "Rahvahariduse esialgsetele eeskirjadele" ja 05. novembril 1804. aastal kinnitatud "Ülikoolidele alluvate õppeasutuste põhimäärusle" ning 31. augustil 1806. aastal tehtud Tartu õpperingkonna kuraatori muudatustele reorganiseeriti kroonukoolid (rahvakoolid) kreiskoolideks. (Liim *et al* 1999, lk 89) Senine Valga kroonukool (rahvakool) alustas reorganiseerituna õppetööd Valga kreiskoolina 11. jaanuaril 1805. aastal. Algul 1- klassilisena, 1820. aastast 2- klassilisena, 1866 . aastal loodi paraleelklassid, milles hakati õpetama vanu keeli. Valga kreiskooli astuja pidi oskama saksa keeles lugeda, kirjutada ja arvutada. Kool oli mõeldud ainult poeglastele. Õpilaste enamiku moodustasid saksa majaomanike, kaupmeeste ja käsitööliste pojad. Kuni 1858. aastani oli koolis ka üksikuid õpilasi aadli ja vaimulike peredest. Sajandi keskpaiku tuli kreiskooli ka talupoegade lapsi. 1869. aastast on teada, et ametnike peredest oli 3 last, käsitööliste lapsi 50 ja talupoegliku päritoluga 33 õpilast. Õpilaste arv kreiskoolis suurenes pidevalt. Aastatel 1851.- 1868 oli õpilasi keskmiselt 40- 50, 1874. aastal aga juba 140 (üks põhjus oli ka kolmanda klassi lisamine alates 1869. aastast). Õppemaks oli 10- 14 rubla aastas. (Lee 2014)

Kreiskooli 1806. aasta õppekava oli elulähedane, pidades silmas nii edasiõppijate kui ka töölesiirdujate huvisid. Õppekavas olid järgmised ained: usu- ja kõlblusõpetus, saksa keel, vene keel, ladina keel, aritmeetika, geomeetria, füüsika, looduslugu ja tehnoloogia, ajalugu, geograafia, antropoloogia, ülevaade kodumaa seadustest, ilukiri ja joonistamine. (Lee 2014) 04. juunil 1820. aastal kinnitatud "Tartu Keiserlikule Ülikoolile alluvate õppeasutuste statuut" hülgas ühtluskooli põhimõtte ja sätestas rangelt seisuslikud koolid. Kreiskoolid määrati kaubanduse ja käsitööga tegelevatele keskkihtidele. Õppetöö pidi andma eluks vajalikke teadmisi ja praktilisi oskusi, mitte aga ettevalmistust gümnaasiumis edasiõppimiseks. 3-klassilised kreiskoolid muudeti 2-klassilisteks ja 2-klassilised 1-klassilisteks, kuid nende õppeaeg oli endiselt kolm aastat. (Eisen *et al* 1989) Kreiskoolid arenesid kahes erinevas suunas. Kuressaare, Pärnu ja Tartu kreiskoolid pürgisid keskhariduskoolideks, Valga kreiskool jäi kõrgemaks algkooliks. Valga

kreiskooli juhtisid: aastatel 1861-1866 August Sturtz, aastatel 1867- 1872 Wilhelm Grün ja aastatel 1873-1884 Carl Dahlberfe. (Lee 2014) Valga kreiskooli juures töötas 1838.- 1868. aastani pühapäevakool täiskasvanuile. Õppijaid selles oli igal aastal umbes poolsada. 1886. aastal muudeti saksakeelne kreiskool venestusreformide käigus venekeelseks linnakooliks. 1912.- 1918. aastani kannab kool nimetust Valga Kõrgem algkool. (*ibid*)

Kuigi 1803. aastal kinnitatud "Rahvahariduse esialgsed eeskirjad" nägid ette linnades ühtluskooli madalama astmena ka 1- klassiliste kihelkonnakoolide (elementaarkoolide) asutamise, loodi Valgas elementaarkool poeglastele alles 1822. aastal ja tütarlastele 1837. aastal, peale seda, kui 1820. aastal kinnitati Tartu õpperingkonnas uus koolimäärustik. 1820. aastal loodi Valga Linna Koolikolleegium ja selle eestvõttel avatigi Valgas 1822. aastal 1- klassiline avalik elementaarkool poeglastele. Kooli ülesandeks oli alghariduse andmine lihtrahva lastele. Õppetöö toimus saksa keeles ja kestis 6- 7 kuud. Õppetöö oli maksuline. Õppemaksu suuruseks oli 5 rubla linna- ja 7 rubla maalastele. 1824. aasta andmetel oli Valga poeglaste elementaarkoolis 49 õpilast. 1864. aastal muudeti kool kaheklassiliseks, 3. järgu kooliks. 1885. aastal oli õpilaste arv 111. 1868. aastal tõsteti õppemaksu vastavalt 6 ja 10- 12 rublale. Õppeained: usuõpetus, lugemine, kirjutamine, arvutamine, vene keel, geograafia ja laulmine. Valga poeglaste elementaarkooli õpilastest oli 1851.-1888. aastatel 54 % sakslased, 22 % lätlased ja 15 % eestlased. Kool tegutses ühekordses puumajas ja õpetajateks olid: Peeter Graumann, Gustav Belz ja Julius Hartmann. 1880. aastail nimetati Valga poeglaste elementaarkooli ümber Valga Linna Algkooliks. (*ibid*)

1- klassiline riiklik elementaarkool tütarlastele loodi Valga Linna Koolikolleegiumi poolt 1837. aastal. Valga elementaarkool tütarlastele oli saksakeelne avalik teise astme õppeasutus. Avamisel oli õpilasi 25, 1844. aastal 39 ja 1851. aastal 45. Õppetunde oli nädalas 42. 1857. aasta andmetel õppis koolis saksa tütarlapsi 38, läti tütarlapsi 7 ja eesti tütarlapsi 4. Aastal 1858. muudeti elementaarkool tütarlastele kaheklassiliseks, hiljem avati kolmaski klass. Sel puhul kirjutati ajalehes „Perno Postimees“ 29. mail 1868. aastal: „On avatud uus 3-klassiline kõrgem tütarlastekool, mis on oma ülalpidamisel. Õpetus koolis on selline, et pärast lõpetamist võivad lõpetajad hakata tööle kooliõpetajannadena.“ 1859. aastal õpiti II klassis lugemist, arvutamist, ajalugu ja geograafiat 4 tundi nädalas, usuõpetust, saksa keelt, vene keelt, loodusõpetust ning joonestamist 3 tundi nädalas, kirjutamist 5 tundi ja käsitööd 6 tundi nädalas. (400 aastat Valga linna 1984, lk 47)

19. sajandi esimesel poolel on teadaolevalt Valgas tegutsenud järgmised erakoolid: 1802. aastal asutatud Gehrzi lugemiskool tütarlastele, kus 1809. aasta andmetel õppis 12 last, 1809. aastal tööd alustanud Schmidt tütarlastekool 13 õpilasega, alates 1805. aastast poeglastele õpetust jaganud Heyne 1- klassiline erakool, kus 1809. aastal õppis 6 last ja 1825. aastal avatud Timmi erakool, kus kahe õpetaja hoole all õppis 27 tütarlast. Kõigi eelnimetatud erakoolide kohta on andmeid vähe. Ei ole teada, millal nad oma tegevuse lõpetasid. (400 aastat Valga linna 1984, lk 46)

1840. aastatel vahetasid paljud talupojad Lõuna- Eestis näljahäda ja talurahvarahutuste taustal usku lootuses, et vene õigeusu vastuvõtmisega saadakse riigilt hingemaad. 1845. aastal kinnitas tsaar Riia õigeusu piiskopile uue instruksiooni, milles oli ette nähtud koolide asutamine usuvahetajatele. (Andresen 1985, lk 130) Samal, 1845. aastal asutas Valga vene õigeusu Nikolai kogudus üürimajja kirikukooli. Üheklassiline kahe jaoskonnaga algkool avati 1846. aastal. 1882. aastal avas kogudus abikooli poeglastele ja 1884. aastal abikooli tütarlastele. Koolides oli õpilaste arv keskmiselt kuni 60, enamus õpilastest olid eestlased. Valga vene õigeusu Nikolai koguduse preestriks oli aastatel 1871.-1887 Karzov, koguduse köstriteks 1887. aasta andmetel N. Dauks ja A. Jürison. Koolis õpetajaks - Kirill Allik. 1891. aastal oli Nikolai kogudusel 1235 liiget. 20. sajandi algul kujunes Nikolai koguduse kirikukoolist kuueaastase kursusega õppeasutus, kus 1913. aastal õppis 64 last. (Lee 2014)

Valga linna ja kogu Eesti ning Läti kultuuriloos on oluline koht Liivimaa kihelkonnakooliõpetajate ja köstrite seminaril (ka: Cimze seminar, Valga seminar, Valmiera seminar) Kihelkonnakooliõpetajate seminar oli 19. sajandil õppeasutus, mis valmistas ette õpetajaid kihelkonnakoolidele. Kihelkonnakooliõpetajate seminaris antav ettevalmistus pidi võimaldama lõpetanutel töötada nii kihelkonnakooliõpetajate kui ka organistidena. (Liim et al 1999, lk 197- 198) Talurahvakoolide õpetajateks olid sel ajal kihelkonnakoolide lõpetajad või üksikute pastorate- filantroopide asutatud erakoolide, - seminaride ja -kursuste lõpetajad.

1835. aastal soovitas Liivimaa Sinodi koolikomisjon asutada kubermangus riigi ülalpidamisel kaks kihelkonnakooliõpetajate seminari- üks Liivimaa Eestis, teine Läti osa jaoks. Lõuna- Eestis õpetajaid taheti hakata koolitama Tartumaal, Rõngu kihelkonnas Väike Rõngus. Seda asupaika peeti sobivaks, sest seal leidis vajalik koolimaa. Seminari kulud taheti katta põllutööst saadava tuluga ja tulevastele koolmeistritele koolmeistritele kavatseti õpetada eeskujulikkus talupidamist. Liivimaa Maanõunike Kolleegium palus rahandusministrilt toetusraha. Loodetud raha jäi aga tulemata ja õppeasutus avamata.

Kaugemale jõuti Liivimaa Läti osas. Valga sinod otsustas enne seminari avamist välja koolitada selle juhataja. (Andresen 2002, lk 318) Põlisrahvaste saksastamist propageeriva Valmiera kirikuõpetaja C. F. Walteri soovitusel saadeti vaimuannete ja musikaalsuse poolest silma paistnud lätlastest mõisavalitseja poeg Jānis Cimze sinodi ja rüütelkonna rahaga õppima Saksamaale Weissenfelsi seminari, mille direktori W. C. Harnischi edumeelne tegevus toetus J. H. Pestalozzi ideedele. Seminari lõpetamise järel tutvus Jānis Cimze Saksa, Austria ja Šveitsi pedagoogiliste õppeasutustega ning õppis Berliini Ülikoolis vabakuulajana filosoofiat, pedagoogikat ja teoloogiat, samuti kohtus tuntud pedagoogikateadlase A. Diesterwegiga. (*ibid*)

1839. aastal asus Jānis Cimze Valmierasse. Pastor C. F. Walteri initsiatiivil asutati seal Liivimaa Läti osa jaoks seminar. Selle juhatajaks pandi Jānis Cimze. Saksakeelne õppeasutus alustas tööd 10. Novembril 1839. aastal 8 õpilasega. Kool avati aga keskviimu loata, mistõttu tuli see peagi sulgeda. Õpilased viidi üle Valmiera kihelkonnakooli. Seal jätkati nendest moodustatud kõrgemas õpetajaid ettevalmistavas klassis Jānis Cimze juhtimisel. Liivimaa rüütelkonna ja keskviimu vastuolu lahenes alles 1849. aastal. 9. novembril ilmus senati ukaas, mis andis loa seminar avada. (*ibid*, lk 318-319) 1849. aastal avatigi Valmiera kihelkonnakooli baasil Liivimaa koolivalitsusele alluv saksa õppekeeleka köstrite ja kihelkonnakooliõpetajate seminar, aga mitte enam Valmieras vaid juba Valgas. Esialgu üürimajades töötanud seminar viidi 1853. aastal Valgast kahe versta kaugusele Luke (Lugasu) mõisa maadele selleks ehitatud kahekorruselisse kivihoonesse. (Kihelkonnakooliõpetajate seminari hoone on säilinud, see asub Valkas (Läti) ja selles paikneb kohalik koduloomuuseum.) (Jānis Cimze ja... 1999)

See kolmeaastase kursusega kinnine õppeasutus oli mõeldud nii Liivimaa läti kui ka eesti koolidele kooliõpetajate ettevalmistamiseks. Iga kolme aasta möödumisel võeti vastu uued õpilased. Kõik õpilased pidid elama ühiselamus. 1871. aastast hakati uusi õpilasi vastu võtma igal aastal, 1879. aastast pikendati õppeaega kolmelt aastalt neljale. Sisseastumiseksamitel nõuti õpilastelt kirikuõpetaja soovitus ja kihelkonnakooli lõputunnistust. Ülalpidamiskulude katteks tuli maksta 45 rubla, vihikute ja nootide ostuks 10 rubla aastas. Õppima võeti vähemalt 17 aasta vanuseid noormehi. Koolitöö algas 1. augustil ja lõppes 24. juunil. Vastu võeti katsete alusel: kandidaat pidi oskama piiblit, katekismust, kirikulaule, mängima klaverit, kirjutama saksa keeles ortograafiliselt õigesti ja sõnastama oma mõtteid kirjalikult. Tundma pidi veel veidi geograafiat ja ajalugu.

Koolijuhataja J. Cimze lähenes poliitilistelt vaadetelt läti rahvusliku liikumise konservatiivsele tiivale. Tema pedagoogilistes tõekspidamistes oli palju uut ja eesrindlikku. Oma kasvandikesse püüdis ta sisendada armastust kooli-, kultuuritöö ja emakeele vastu. Õpetaja pidi aitama kasvatada aktiivseid, iseseisvaid inimesi. Ta seadis eesmärgiks laste vaimsete võimete arendamise, propageeris esteetilist kasvatust, koduaedade rajamist ja kodu- uurimist. Suurt tähelepanu pöördati õppetöös muusikaõpetusele (laulmine, klaveri- ja orelimäng), et lõpetanud saaksid töötada ka köstrite ja organistidena. (Andresen 2002, lk 320)

J. Cimze nõudis ranget distsipliini, kasinat ning töökas eluviisi ja pühendumist õppetööle. Väga vajalikuks peeti religioosset kasvatust: päevas oli harilikult kuus palvust, pühapäeval käidi kirikus. J. Cimze süvendas õpilastesse lugupidamist rahvakooliõpetaja töö ja isiksuse vastu. Valga seminarist said kihelkonnakoolid oma aja kohta hea ettevalmistusega õpetajaid. Seminari juures on korraldatud ka esimesed teadaolevad õpetajate täienduskursused.

Valga seminari on lõpetanud umbes 100 eesti noormeest, suurem osa neist asus tööle Lõuna- Eesti kihelkonnakoolidesse. Eriti silmapaistvat osa etendasid seminari kasvandikud eesti koorilaulu arengus- seminarist sirgus mitmeid andekaid koorijuhte ja heliloojaid, samuti tunnustatud pedagooge ja ühiskonnategelasi. Üks esimesi seminari lõpetajaid oli Artur Kapi isa ja Eugen Kapi vanaisa Joosep Kapp. Tubli koorijuhi ja andeka organistina Suure- Jaanist võttis ta aktiivselt osa rahvusliku liikumise ettevõtmistest, edendas kodukandi haridust ja muusikakultuuri. Aastatel 1853.- 1856 õppis seminaris esimese eestikeelse muusikateoreetilise raamatu „Musika õppetud“ autor, Helme kihelkonna köster- kooliõpetaja ja koolijuht Andreas Erlemann. Ühel ajal Erlemanniga õppisid seminaris Thomas Undritz ja Peeter Taube. Cimze seminaris sai hariduse ka tuntud ärkamisaja tegelane, ajakirjanik , koolikirjanik, kirjandusloolane ja pedagoog Carl Robert Jakobson. (Aaviste 1999)

Cimze seminari õpilaste seas olid veel ka näiteks, A. Grenztein, P. Undritz, A. Saebelman- Kunileid, A. Läte, , M. Kampmaa, A. Jürenstein jt. (Einer 2003) 1890. aastal suleti seminar venestuspoliitika survele. (Jānis Cimze ja... 1999)

Valga linn arenes aegamööda. 1860. aastatel töötas Valgas ühes linnapiirkonna ja Luke eeslinnaga juba 11 kooli 23 õpetaja juhatusel. Neist tähtsamad olid: riigi ülalpeetav 2- klassiline kolme õpetajaga töötav kreiskool, samuti riigi ülalpeetav poeglase elementaarkool ühe õpetajaga, linna ülalpeetav 2- klassiline tütarlastekool, mõned erakoolid, õigeusu kirikukool ja Liivimaa kihelkonnakooliõpetajate ja köstrite seminar.

1862. aastal ehitati Valka, Allee tänavale kahekordne puust linnahaigla, 1865. aastal aga valmis linna raekoda. Sama, 1865. aasta 26. jaanuaril (vana kalendri järgi) kinnitas Valga linna raad Valga Linnaraamatukogu põhimääruse. (See päev on ühtlasi ka Valga Keskraamatukogu sünnipäev) Valga Linnaraamatukogu sai endale ruumid uues raekojas. Valga Linnaraamatukogu asutamisel on suuri teeneid Jānis Cimzel ja tema mõttekaaslastel. Oma põhitegevuse kõrvalt leidis Jānis Cimze aega osaleda raamatukogu tegevuse juhtimises, kuuludes palju aastaid raamatukogu eestseisjate komiteesse. Kuigi linna avalik raamatukogu oli saksakeelne, oli ta siiski kultuurikolle haritud eestlastele. (Valga keskraamatukogu ajaloo... 2014) Litograafiatöökoda asutati Valka Moskva tänavale sakslase F. Kajanderi poolt samuti 1865. aastal, 1867. aastal aga ilmus Valgas esimene ajaleht- saksakeelne „Walkcscher Anzeiger“, mida trükiti F. Kajanderi litograafiatöökojas. (Juzar 1999, lk 7)

1867. aasta hingeloend annab Valga linnaelanike arvuks 3545 inimest, neist 1716 meest ja 1829 naist. Rahvuse järgi jaotusid Valga linnaelanikud: lätlasi 1323 ehk 37,3 %, sakslasi 1119 ehk 31,6% eestlasi 733 ehk 20,7%, venelasi 302 ehk 8,5% ja juute 57 ehk 1,6%. (Valgamaa: maateaduslik... 1932, lk 564) Eelnevast selgub, et läti rahvusest linnelanikud olid Valgas 1867. aastal ülekaalus. Tingituna sellest oli 1863. aastal Luteri usu koguduse juures avatud läti õppekeelega Luke kirikukool, mis asus Luke eeslinnas, kiriku vastas. Luke kirikukooli I jaos õppis 1893. aastal 40 ja II jaos 15 last. Peamiselt taluperedes kasvanud poeglapsi õppis Luke kirikukoolis 1894. aastal 53 ja tütarlapsi 19. Aastatel 1862-1910 töötas Luteri usu Luke kirikukoolis Valgas Martin Udris. (Lee 2014)

Valga kooli ja kultuurielu on mõjutanud elanikkonna mitmerahvuseline koosseis. Kui 19. sajandi alguses olid sakslased ülekaalus ja lätlasi ning eestlasi peaaegu võrdselt, siis 1880. aastatel oli eestlasi juba linna 4200 elanikust 978 ehk 23,3%. Tänu eestlaste osakaalu tõusule ja aktiivsetele ühiskonnategelastele Hans Einerile, Paul Unditzale, Rudolf Kallasele, Villem Reimanile jt. valitses Valgas 1880- 1895. aastatel tugev rahvusliku ärkamisaja vaim. C.R. Jakobsoni ajalehel „Sakala“ oli Valgas rohkesti tellijaid ja kirjasaatjaid. Asutati esimene eestikeelse õppekeelega kool Valgas, Valga linna Peetri Kirikukool ehk Eineri kool. (Valgamaa: maateaduslik... 1932)

Vahetult enne 1880. aastate venestusreforme oli Valgas 1879. aastal loodud üks tugevamaid erakoole, saksa õppekeelega neljaklassiline Mary Kleini tütarlastekool. Mõned aastad hiljem muudeti see õppeasutus seitsme- ja hiljem kaheksaklassiliseks kooliks. Tütarlastekooli sajast õpilasest elasid umbes pooled kooli internaadis ning maksid õpetamise ja ülalpidamise eest aastas kuni 250 rubla. Õppijaid oli kaugemaltki,

näiteks Podolski saksa asundusest. Erakooli juhatajaks oli pr. Johanson. 1887. aastast oli koolis õppekeeleks vene keel. Õigus saksa õppekeele kasutamiseks saadi uuesti 1903. aastal. Õpetajaiks kutsuti linna tuntuimad haritlased, nagu kooli esimesel tööaastal Jānis Cimze, pastorid Karl Ulman ja Karl Balson. Õpetajakutse saamiseks oli kooli lõpetanud tütarlapsel vajalik kas Riias või Peterburis sooritada eksam. Eksami sooritanud võisid õpetada lapsi kuni IV klassini. 1914. aastal kool suleti. (400 aastat Valga linna 1984, lk 46)

Poeglastele pakkus soliidsemat haridust Zeidleri II järgu poeglastekool. 1882. aastal asutas F. Zeidler nelja põhi- ja ühe eelklassiga erakooli poeglastele. Õppemaks oli erakoolis vastavalt kokkuleppele 50- 100 rubla. 1885. aastal õppis koolis 45 poeglast. Kooli kuludest 65 protsenti kandsid riik ja linn, ülejäänud summa kaeti õppemaksust. Õpetajad: Meering, Rosenthal, Karsov, Ealk, Theraudi, pastor Kallas. Kooli juhatajad olid aastatel 1882- 1886 T. Zeidler, aastatel 1887- 1890 R. V. Zeddemann, aastatel 1891- 1896 W. Nielsen, aastatel 1897- 1908 T. Grünberg.

1905. aastal sai kool progümnaasiumi õigused. Selle kooli alusel kujuneski välja nn. realkool, sest reaalkooli avamise loa saabumisel, likvideeris T. Grünberg oma erakooli ja andis selle ruumid koos kooli inventariga üle uuele koolile. T. Grünberg ise, paljud õpetajad ja õpilased läksid samuti üle reaalkooli. (Lee 2014)

Luke vallas (Valga eeslinnas) asutati Luke valla kihelkonnakool (ka Kollangi kool) arvatavasti 1883. aastal. Luke valla (läti) kihelkonnakool oli avalike koolide hulka kuuluv õppemaksuta elementaarkool. Õppeaeg koolis oli 3 aastat. Koolis õppis nii Valga linna lapsi kui ka Kaagjärve ja läti lapsi. Koolijuhatajad Pavassar ja Kollang. I klassi õpetaja oli Palodis, II ja III klassi õpetajaks Kollang. (*ibid*)

1880. aastate alghariduskooli reform nägi ette kreiskoolide reorganiseerimise linnakoolideks. Valga kreiskool nimetati 1886. aasta sügisel ümber Valga linnakooliks ja senise saksa keele asemel sai järgmisest aastast õppekeeleks vene keel. Valga linnakoolis oli 1887. aasta sügisel I klassis 65 ja II klassis 32 õppijat. Sajandi lõpuaastail hakkas õpilaste arv pidevalt kasvama ja see jätkus kuni Esimese maailmasõjani: 1894. aastal oli koolis 144, 1899. aastal 171, 1902. aastal 183 õpilast, sõja eel, 1911. aastal ulatus õpilaste arv üle 300. (Lee 2014)

Linnakooli õpilaste arvu suurenemisega kaasnesid muutused ka selle rahvuslikus koosseisus. Eeskätt suurenes läti ja eesti, kahanes aga saksa rahvusest õpilaste arv. Kui 1887. aastal õppis linnakoolis 43 sakslast, 32 lätlast ja 22 eestlast, siis 1894. aastal 69 lätlast, 40 eestlast, 24 sakslast ja 10 venelast. 1917. aastal õpilaste hulgas enam sakslasi ei

olnud: sel aastal õppis koolis 85 eestlast, 85 lätlast, 24 venelast, 8 leedulast, 2 poolakat ja üks juut. 20. sajandi algul muudeti õppekursus viieaastaseks. Aastatel 1908.-1911 valmistati linnakooli juures ette ka algkoolide õpetajaid. Linnakooli nime all tegutseti 1912. aastani. (Lee 2014)

1822. aastal asutatud Valga poeglaste elementaarkool nimetati 1880. aastail (täpne aeg pole teada) ümber Valga Linna Algkooliks. 1885. aastal oli koolis 111 õpilast. Kui senine õppetöö oli toimunud saksa keeles, siis „Ajutiste täiendavate eeskirjade“ kohaselt pidi kuraatori 1887. aasta 7. juuni korraldusega kõiki aineid peale usuõpetuse ja ja kirikulaulu õpetatama vene keeles. Õppeained: usuõpetus, lugemine, kirjutamine, arvutamine, vene keel, geograafia, laulmine. 1902. aastast alates juhatas kooli Johan Pullisaar. 1920. aastal nimetati kool ümber Valga II algkooliks. (*ibid*)

Erakoolidest on Valgas tegitsenud veel 1885. aastal on asutatud Wirki tütarlastekool umbes 20 õpilasega, 1890. aastal avatud Krelli kool mõlemast soost lastele ja 1892. aastal asutatud Henkeli tütarlastekool ja 1893. aastal asutatud Caroline Schützi tütarlastekool. Juudi kool avati teadaolevalt 1895. aastal. (400 aastat Valga linna 1984, lk 51)

Valga linna arengusse tõi pöörde raudteede ehitamine. 1886. aasta suvel alustati Pihkva- Riia raudtee (haruraudteega Tartust Valka) ehitustöid ja juba 1887. aasta lõpul algas reisijate ning kauba vedu Riia- Valga- Tartu liinil. Riia- Pihkva tee avati ametlikult 22. juulil 1889. aastal (*ibid*, lk 15) Järgnevail aastail kasvas Valga tähtsus raudteesõlmene veelgi. 1894. aasta lõpul sai erakapitaliga asutatud Juurdeveo Raudteede Selts loa kitsarööpmelise raudtee ehitamiseks Valgast Pärnu koos Mõisaküla- Viljandi haruteega. Esimene reisirong sõitis Pärnust Valka 1896. aasta 6. oktoobril. 20. sajandi algul ehitati erakapitaliga teinegi kitsarööpmeline raudtee, mis ulatus Valgast Mõnisti ja sealt Ape kaudu mitme Läti linnani. (*ibid*, lk 15) Ühenduse loomine suurte tööstus- ja kaubanduskeskustega kiirendas majanduse arengut. Elanikkonna tormilist suurenemist tõendab 1881. ja 1897. aasta rahvaloendite võrdlemine. Kuueistkümnelt aastalt jooksul oli linna elanike arv 4200-lt kasvanud 10 922-ni. Linna saabusid sisse- ja väljarändajad linnalähedastest mõisatest ja rahvarikkamatest kihelkondadest. (*ibid*, lk 16)

Seoses sellega, et Valgast oli 1889. aastaks saanud tähtis raudteesõlm ja linna oli rajatud raudteetöökojad, mis tegelesid vedurite ja vagunite remondiga ning liipriimmutustehas, asutati Valka ka 1895. aastal algkool raudteeametnike lastele. Raha koolimaja ehitamiseks kogusid raudteeametnikud oma palkadest. Koolihoone püstitati oma jõududega tööst vabal ajal. Raudtee algkooli maja raudtee silla juures on praegugi

alles. Raudtee algkool oli 4- aastase kursusega õppeasutus, ühes klassis õppis 20 õpilast. Õpilasi koolis oli saja ringis. Raudtee algkoolis õppis õpilasi ka Lätist ja Leedust. Kaugemalt tulnud õpilased elasid kooli juures internaadis. Õppetöö toimus vene keeles. Õppekava nägi ette usuõpetuse, vene keele, aritmeetika, ajaloo, geograafia, ilukirja, joonistamise, laulmise, käsitöö ja võimlemise õpetamist. (Lee 2014)

19. sajandi lõpuks oli Valga linn rahvaarvult tõusnud Eesti linnade hulgas Tallinna, Tartu, Narva ja Pärnu järel viiendale kohale. (Valgamaa : maateaduslik... 1932, lk 560) Püsiv ja mitmekülgne koolivõrk kujunes Valgas välja 19. sajandi lõpuks. Arvestades linna geograafilist asendit ja mitmerahvuselist elanikkonda (eesti, vene, läti, saksa), oli loomulik erinevate õppekeelte ja eritüübiliste koolide olemasolu linnaruumis. Valgas oli lastel võimalus õppida poeg- ja tütarlaste elementaarkoolis, erineva õppetasemega erakoolides, kreiskoolis, linnakoolis ja kõrgemas algkoolis, raudteealgkoolis, juudi algkoolis, vallakoolis ja luteri- ning õigeusu kirikukoolides ning Liivimaa kihelkonnakooliõpetajate ja köstrite seminaris ehk Cimze seminaris.

3. VALGA LINNA PEETRI KIRIKUKOOL EHK EINERI KOOL

19. sajandit võib iseloomustada kui tööstuspöörde, teaduse ja intelligentsi sajandit. Majanduslikult edenenu riikides asutati arvukalt uusi kõrgkooli, sealhulgas tehnika, põllumajanduse, kaubanduse ja muudel aladel. Teaduse arengus seisid esikohal ülikoolid, mille hulk samuti kasvas. 1802. aastal avati Tartu ülikool.

19. sajandi algul tihenesid Eesti kultuurisidemed Lääne Euroopaga, eriti maailmas teaduse juhtmaaks pürgiva Saksamaaga. Suurt mõju Liivi- ja Eestimaa, aga ka Kuramaa intelligentsi kujunemisele avaldas Tartu ülikool. Haritlaskond püüdis üha enam ilmutada ühiskondlikku aktiivsust. 19. sajandi keskpaigaks oli Balti haritlaskonna käsutuses arenenu saksakeelne informatsioonisüsteem: koolikorraldus, ajakirjandus, teaduslikud seltsid jne. Niisuguse lääneeuroopalikest traditsioonidest ja moodsatest mõttevooludest mõjutatud kõrgkultuuri sfääri olemasolu oma asumisalal mõjutas ka allasurutud eestlaste ja lätlaste vaimset arengut. (Karjahärm & Sirk 1997)

19. sajandi esimesel poolel said kõrgharidust peamiselt eestlastest mõisaametnike, kõrtsmike ja käsitöölise lapsed. Nende vanemad olid aineliselt veidigi kindlustatud, sidemed mõisnike ja pastorigega tasandasid mõnikord nende laste teed. Lihtsad talupojad ja koolmeistrid olid vaesed ja neil puudusid sidemed. Tingituna sellest oli veel 19. sajandi keskelgi eesti soost kõrgharitlasi vähe. F. R. Faelmanni surma järel (1850) tõusis suurima autoriteedina eestlastest haritlaste seas esile F. R. Kreutzwald. Ka ei paistnud vähesed Lõuna- Eestis hajali elavad eesti soost pastoriid ja arstid (välja arvatud Kreutzwald) Eesti kultuuriloos veel kuigivõrd silma- puudus neid liitev idee või tegutsemisalus. (*ibid*) 19. sajandi teisel poolel, seisuseraamide purunedes kindlustas akadeemiline haridus, kirikuõpetaja, arsti, gümnaasiumiõpetaja vms. kutse soliidsema sissetuleku ja väärrika ühiskondliku positsiooni. Rohkenev eesti haritlaskond põlvnes enamasti maalt ja eelkõige Lõuna- Eestist. (Jansen 2007)

Vene valitsuse liberaalsem sisepoliitika Aleksander II valitsemisajal (1855-1881) ja tsaarivalitsuse poolt vastu võetud seadused 1860.-1870. aastatel, mis moderniseerisid ühiskonnaelu korraldust Balti kubermangudes nii maal kui linnades olid loonud soodsamad tingimused eestluse esiletõusuks. (Laul *et al* 2010) Kuigi rahvuslik liikumine

oli Eestis alanud juba 18.-19. sajandi vahetusel estofiilsetes ringides jäid estofiilid ka selle liikumise peamiseks kandjateks, kuni ellu astus esimene rühm eesti soost haritlasi - mõttekaaslasi eesotsas Friedrich Robert Faelmanniga. (Laar 2005, lk 121- 122). Friedrich Robert Faelmanni algatusel loodi 1838. aastal Õpetatud Eesti Selts Tartus. Selts seadis oma ülesandeks uurida eesti rahva minevikku ja tänapäeva, tema keelt ja kirjandust ja eestlaste asustatud maad; eesmärk oli rahvavalgustus. (Jansen 2007, lk 106)

Omaette teetähiseks kogu rahvuslikule liikumisele, sealhulgas ka eestlaste hariduspoliitika kujunemisele, sai Tartu Kubermangugümnaasiumi õpetaja Jakob Hurda esimesel üldlaulupeol (19. juunil 1869) peetud kõne. Sellest kõnest kujunes kogu rahvuslikule liikumisele mitmeplaaniline programm. Oma kõne lõpuosas käsitles Jakob Hurt ka kooli ja emakeeles õpetamise küsimust. Ärkamisaja haridusalasteks eesmärkideks oli vastuseis saksastamisele ja venestamisele ning emakeele ja emakeelse õpetuse vajadus rahvakoolis. Tähtsaks peeti asutada Eesti Aleksandrikool, igasse maakonda maakonnakool ja samuti ka eesti koole linnadesse. Sihiks seati, et haritud eestlaste kodukeeleks saaks eesti keel. Väljendati soovi, et Kagu- Eesti koolides ja kirikutes hakataks kasutama nn tallinna keelt. (Laul *et al* 2010) Laulupeol kuulnud mõtted, rahvuslik vaimustus ja aated kanti lauljate ning piduliste poolt üle Eesti. Tekkis eriline, väga laiuhulki hõlmav rahvuslik elevus, mis andis rahvuslikule liikumisele seniolematu kandepinna ja seda ka hariduspoliitika alal. Arusaamad eestlaste kooli- ja haridusprobleemidest asetustid nüüdsest peale rahva hulgas väga olulisele kohale. Ajapikku muutusid need ideaaliks, sest emakeeles õppimine ja õpetamine oli elulähedane ja võeti rahva poolt omaks. (*ibid*, lk 108) „Au, kuulsus ja vägevus pole mitte ühe ainsa rahva ees õigus ega ole teda Jumal kellegi rahvale juba luues kaasa annud,“ ütles Hurt oma 1870. aastal Helmes peetud kõnes, rõhutades eriti, et „kuulsaks ja ausaks“ (austusväärseks) võib inimene saada vaid agara „töö ja tegemise“ najal. Ta soovitas eestlastele mitmesuguseid tegevusviise, mille abil nad võiksid edasi jõuda ja ühiskonda kujundada. Esmajoonel on vaja: „Eestlastele Eesti keeli raamatuid kirjutada, Eesti keelt harida, Eesti koolisid põhjendada, Eesti seltsi asutada“, sest „kõik seatud rahva juhatajad ja õpetajad tahavad saksastada.“ (Jansen 2007, lk 388- 389)

Uus etapp saabus eesti avalikkuse kujunemises 19. sajandi seitsmenda aastakümne algul. Hariduse ja omakultuuri edendamise lipu all alustasid tegevust suured ülemaalsed omaalgatuslikud ühendused Eesti Aleksandrikooli organisatsioon ja Kirjameeste Selts. (*ibid*, lk 394)

3.1 Esimese eestikeelse õppetööga kooli asutamine Valgas

Eesti ärkamisaja lained jõudsid Valka 1870. aastatel. Valga oli siis läti- saksa linn. Peale Valga kreisi (maakonna) moodustamist 1873. aastal hakkas Valga linna juurde tulema sadade kaupa uusi elanikke. Tekkinud olid nn. eeslinnad, nende ees Puraküla. Suurem osa maalt linna asujaid olid eestlased. 1870. aastate lõpuks oli Valgas juba 5000 elanikku, neist eestlasi umbes 1000. Eestlased töötasid põhiliselt teenijate, käsitööliste ja veovoorimeestena. Vaid mõned eestlased olid väikeste majade omanikud ja kõrtsimehed. Valgas oli küll mitmed eesti soost võrsunud jõukaid kaupmehi, ärimehi ja suuremate majade omanikke, nagu näit. raehärja, kaupmees ja õllevabriku omanik Johan Lambert, suurkaupmehed Kampmann, Nehse, Oija (Oja), Kühl (Külm) jt. aga need olid tolle aja mõistes kõik „saksad“, kes maarahvaga ainult niipalju tegemist tegid, kui seda neile ärielus tarvis oli. (Anton 2007)

Toimus eestlaste ümberrahvastamine: jõukamad eestlased saksastusid, kehvemad eestlased lätistusid. Eestlaste ümberrahvastamine toimus olude sunnil. Eestlastel ei olnud Valgas ühtegi omakeelset asutust, rääkimata koolist või kirikust. Teatavasti on koolil ja tol ajal ka kirikul rahvuse alalhoidmisel suur tähtsus. Valga maakoguduse Luke kirikus peeti küll kaks korda kuus selle koguduse alla kuuluvate Eesti valdade Sooru ja Paju rahvale eesti keeles jumalateenistust, aga koguduse läti-saksa õpetaja Ulmann rääkis eesti keelt väga viletsasti. Sellepärast astusid linna asunud eestlased kohe, kui nad saksa või läti keelest aru hakkasid saama, saksa ja läti koguduse liikmeks. Sama oli ka koolidega. Linna algkoolides ja kreiskoolis oli õppekeeleks saksa keel. Lätlastel oli oma kihelkonna- ja algkool. Kes siis eestlastest oma lastele algharidust tahtis anda, pidi lapsed kas saksa või läti kooli saatma, kus nad saksastusid ja lätistusid. Isegi eestikeelsed perekonnanimed tõlgiti koolis kas saksa või läti keelde. Nii sai igast Rebasest- Fuchs, Karust- Bär, Kargajast- Springer, või jälle Lehest- Lapris, Varblasest- Svirbulis jne. Eesti keel, ehk nagu tol ajal nimetati – maakeel, oli Valgas põlatud keel. Isegi eesti teenijad häbenesid omavahel eesti keelt rääkida. (*ibid*)

Muudatuse Valga linna kultuuri ja haridusellu tõi eesti ärkamisaja ideedest vaimustunud seltskond. 1870. aastatel Võrumaalt, Vana- Antslast Valka asunud majaomaniku ja trahteripidaja Karl Korneli eestvedamisel hakasid eestikeelse õppetööga alghariduskooli ja koguduse avamise eest võitlema Unikülast pärit kihelkonnakooli haridusega majaomanik ja rätsep Zim Aintson, Pärnumaalt pärit väikekaupmees Mihkel Pölde (näitlejate Karl Pölde ja Liina Reimanni (sündinud Pölde) isa), endine Vene

abikooli õpetaja Karulas, Otsa kõrtsi omanik Juhan Tamm, Abjast pärit majaomanik ja aednik Markus Kull, majaomanik ja trahteripidaja Ferdinand Scheiber, samuti Johan Kühl, Rein Papa, Tõnis Wirkov, Aado Horn, Andres Alver, Johan Weister jt. (Valgamaa: maateaduslik... 1932)

19. sajandil kehtivate seaduste kohaselt võis eestikeelse õppetööga alghariduskooli avada vaid erakoolina. Kuna rahvakool oli tol ajal lahutamatus ühenduses kirikuga, oli vaja asutada ka oma kogudus. Kooli ja koguduse asutamise soov kanti Karl Korneli ja Zim Aintsoni poolt ette eesti keelt oskavale Karula pastorile Evald Paslackile. Pastor Evald Paslack alustas läbirääkimisi oma sugulase Valga praosti Kuppferiga, kellest sõltus kooli asutamise küsimus linnas. Lähtudes kirikuideoloogiast ja majanduslikest kaalutlustest nõustuski praost Kuppfer kooli avamise ideega. (*ibid*)

Kohaliku kirikukolleeegiumi koosolekul 10. septembril 1879. aastal, millest võttis osa ka „eestlastest majaomanikke ja perekonnaisasid“ otsustati eestikeelse õppetööga alghariduskooli asutamise küsimus jaatavalt. Avatavale koolile pandi nimeks „Valga linna Peetri Kirikukool“. (Valga Peetri koguduse... 1930)

Ligi kümneaastase ettevalmistuse tulemusena avati Valgas 3. märtsil 1880. aastal (vana kalendri järgi) esimene eestikeelse õppetööga alghariduskool ja sama aasta 10. augustil Eesti Evangeelse Luteri usu Peetri kogudus, mis kuulus abikogudusena linna lätisaksa Jaani koguduse juurde. (Valgamaa: maateaduslik... 1932) Kooli ruumideks üüriti Purakülas, Viljandi tänavas pottsepp Hollerti majas 2 tuba: üks kooliklassiks, teine kooliõpetaja korteriks üürihinnaga 90 rubla aastas. Mitmesugustest korjandustest saadud raha eest telliti koolile 10 koolilauda, koolitahvel ja kõnetool. Kooli võeti vastu 34 õpilast. Koolijuhatajaks- õpetajaks kutsuti Liivimaa kihelkonnakooliõpetajate ja köstrite seminaril ehk Cimze seminari lõpetanud, Tori kihelkonnakooli teine kooliõpetaja Hans Einer. (vt Lisa 1) Kuna kutsumine toimus 1880. aasta veebruaris, Hans Einer aga ei vabanenud oma ametist enne õppeaasta lõppu, siis määrati ajutiseks kooliõpetaja asetäitjaks Luke surnuaia vaht, eesti keelt valdav lätlane Karl Schmidt. (Lee 1960)

10. augustil 1880. aastal (vana kalendri järgi) kinnitati Hans Einer praost Kuppferi poolt kirikus pidulikult köster- kooliõpetaja ametisse. Sügisel, 21. oktoobril 1880. aastal algas Valga esimeses eestikeelses koolis õppetöö koolijuhataja Hans Eineri juhtimisel. Kahel esimesel õppeaastal 1880- 1882 toimus õppetöö linna elementaarkoolide õppekava järgi. Õppetunde nädalas oli 32. Usuõpetust, eesti-, vene- ja saksa keelt õpiti 4 tundi, matemaatikat 5, maateadust, laulmist, joonistamist, võimlemist ja ilukirja 2 tundi ning looduslugu 1 tund nädalas. Kogu õppekursus oli jagatud neljale aastale, õppekeeleks

kõigis ainetes oli eesti keel. 1883. aastal õppis koolis juba kaks klassi kahe kooliõpetajaga. Õppekava laiendati kihelkonnakoolide sarnaseks. Uute õppeainetena tulid juurde ajalugu ja geomeetria. Õpetamine kõrgemas klassis muudeti saksakeelseks, nagu kihelkonnakooliski, sest paljud õpilased soovisid peale lõpetamist edasi õppida kreiskoolis. (Lee 1960)

Valga linna Peetri Kirikukooli õpilased olid suuremalt osalt Valga linna ja Valga eeslinna lapsed aga oli ka Helmest, Sangastest, Karulast ja isegi Abja poolt, eriti Penujast tulnud lapsed. Eineri koolil oli kaugemalgi hea nimi ja nii tulidgi kirikukooli edasi õppima. Maalapsed tulid jõukamatest kodudest olles talupidajate, maakaupmeeste, kõrtsipidajate ja metsavahtide peredest, linnalaste vanemad aga olid mõne üksiku erandiga lihtsa töörahva esindajad, majahoidjad ja veovoorimehed. (Kõpp 1991, lk 92)

Valga linna Peetri Kirikukooli kasvatus üldine reegel Hans Eineri ajal oli sõnakuulmine ja kord. Korra alla käis esmajoonel käitumine klassis ning vaheaegadel õues ja kooli ruumides. Klassikord ei lubanud ringivahtimist, lohakil istumist ega naabriga sosistamist. Raamatud ja vihikud pidid olema korralikult vastava paberiga ümbritsetud. Näpujälgede pärast raamatu või vihiku lehel tehti kindlasti häbistav märkus. Sõnakuulmine tähendas seda, et kooliõpetaja käsk või korraldus on seadus, mille üle ei vaielda. (*ibid*, lk 97; 101)

Suure südamesoojuse ja tunnustusega kirjutab Hans Einerist ja oma õpingutest Valga linna Peetri Kirikukoolis Johan Kõpp oma neljaosalises memuaarteoses „Mälestuste radadel“ (1991). Ta tuletab meelde Eineri kooli kauneid traditsioone- kevadisi ühiseid jalutuskäike Koiva jõe äärde koos laulude ja mängudega, pidulikke jõulupuid ja kooli lõpupäevi. Kõpp märgib, et hiljem teistes koolides need pidulikud hetked puudusid ja see jättis suure lünga kooliellu. Samuti rõhutab Kõpp ühtse sõbraliku kollektiivi tekkimist koolis. (Kõpp 1991)

3.2 1880. aastate koolireformi mõju

1886.-87. õppeaastal toimus õppetöö Valga linna Peetri Kirikukooli alamas klassis veel eesti keeles; saksa ja vene keelt õpetati vastavates tundides. Eesti keele grammatika õpetamiseks olid eritunnid, kus harjutati grammatikareeglite kasutamist, õigekirja ja väiksemate kirjatööde koostamist mõne loo ümberjutustamise näol. Õpikuteks oli C. R. Jakobsoni „Kooli lugemise raamat I“ ja H. Eineri „Eesti keele õpetus algkoolidele“. Arvutamistundides oli põhirõhk peastarvutamisel ning nii tundides ja ka kodus tuli

lahendada rohkesti ülesandeid kirjalikult. Õpikutena kasutati R. G. Kallase „Ülesannete kogu" ja „121 /2 toopi pähkleid" ning J. Kurriku „Arvuvald". Saksa keelt õpetati A. Grenzsteini „Saksa keele õpetaja" I ja II abil ning vene keelt C. H. Niggoli õpperaamatutest. Laulmise tunniks pidi igal õpilasel olema A. Grenzsteini „Kooli laulmise raamat". (Köpp 1991, lk 95)

Iga päev esimene tund oli Valga linna Peetri Kirikukoolis usuõpetuse tund. Ühel päeval õpetati piiblilugusi teisel päeval katekismust. Õpikutena olid kasutusel K. Maurachi „Piibli lood" ja M. Körberi „M. Lutheri väike katekismus". Kirikulaule harjutatati ühises laulmistunnis. (*ibid*, lk 95) Ülemas (I) klassis oli samuti alguses veel õppekeeleks saksa keel ja selle keele täpsele omandamisele pöörati suurt tähelepanu. Vene keele õpetamise osa oli väiksem ja seda tehti C. H. Niggoli krestomaatia ja grammatika põhjal. Koduste töödena koostati suuremaid kirjatöid nii eesti kui saksa keeles. (*ibid*, lk 95)

1887. aastal Venemaa keisri Aleksander III poolt kinnitatud. „Ajutised täiendavad määrused algkoolide juhtimise kohta Liivi-, Kura- ja Eestimaa kubermangudes" nägid ette linnade alghariduskoolides kõikide õppeainete peale usuõpetuse ja kirikulaulu õpetamise vene keeles. Ajutiste täiendavate määruste alusel reorganiseeriti kogu senine koolide juhtimise, haldamise ja järelevalve süsteem, töötati välja uued õppeplaanid ja-programmid ning hakati suuremas osas õppeaineis kasutama vene koolidele ettenähtud õpikuid. (Laul *et al* 2010) Vastavalt „Ajutistele täiendavatele määrustele..." toimus ka Valga linna Peetri Kirikukoolis alates 1887. aasta sügissemestrist üleminek venekeelsele õppetööle. Kasvas vene keelele tundide arv ning teisigi õppeaineid- arvutamist, maadeteadust ja vene ajalugu tuli õppida vene keeles. Venekeelset õppetööd viis läbi uus abikooliõpetaja, Tartu vene seminari kasvandik. Esialgne õpe nägi välja nii, et õpetaja tõlkis õpikute raskemad kohad eesti keelde, õpilased kirjutasid lõigud vihikutesse ja õppisid sõnasõnalt pähe. Aegamööda keeleoskus kasvas kuid ikkagi pidi palju vaeva nägema, et vastavaid nõudeid kuidagi rahuldada. (Köpp 1991, lk 96)

Usuõpetust õpetati ikka eesti keeles, samuti jäi eesti keel tähtsaks õppeaineiks kogu kooliajal. Üldist ajalugu käsitleti ka veel mõnda aega eesti keeles J. Bergmanni „Üleüldise ajaloo" I järgi ning loodusõpetust J. Kunderi õpperaamatule abil. Laulutundides lauldi pikema aja kestel ainult eestikeelseid laule. (*ibid*, lk 95)

1888.- 89. õppeaastal on ülemas klassis õppetöö juba täiesti vene keelne. Alamas klassis aga püsis eesti keel õppekeelena veel edasi, kuigi vene keele tundide arv kasvas pidevalt. Ülemas klassis kehtis ka kord, et õpilased pidid klassis ja üldse koolis omavahel

ainult vene keelt rääkima. Priimuse (eeskujuliku õpilase) kohus oli selle korra täitmist jälgida ja korra vastu eksijad tundide lõpul koolijuhatajale teatavaks teha. Eksijad pidid õppima peale tunde klassis mõne venekeelse laulu või jutukese pähe. Nii oli karistus ka keele õppimise vahendiks. Teistes koolides oli kasutatud ka rangemaid abinõusid vene keele rääkimisele sundimiseks. Venekeelse õppetuse tulemusena võis algkooli lõpetaja juba teataval määral kasutada vene keelt kõnes ja kirjas ning lihtsamaid asju- laule ja jutustusi- vabalt lugeda. Vaatamata venekeelsele õppetööle kirikukool vene kooliks ei muutunud, vaid ta oli ja jäi ikka eesti kooliks vaimult ja üldlaadilt. Selle eest hoolitsesid nii koolijuhataja kui kooli abiõpetajad. (*ibid*, lk 96)

Aasta- aastalt suurenesid nõudmised vene keele osas. Hakati nõudma, et laste õpetamine juba alates esimesest kooliaastast toimuks vene keeles. Samuti keelati ära vene keele õpetamine lastele emakeele abil. Õppekavast kästi kõrvaldada üldine ajalugu, maateadus, geomeetria, looduslugu ja joonistamine. Lastele pidi õpetatama vaid vene keelt ja tutvustama neid vene maa ja rahvaga. Sellised muudatused mõjusid negatiivselt hariduse edasisele arenemisele ja õppetöö tasemele koolis. Kirikuvõimud ei nõustunud Valga linna Peetri Kirikukoolis kõiki eelpoolnimetatud muudatusi sisse viima ja 1893. aasta sügisel sulges Liivimaa konsistoorium vaatamata lastevanemate vastuseisule piiskop Hollmanni ettepanekul kooli. (Einer 2003)

Vastukaaluks konsistooriumi kooli sulgemise otsusele, asutati Valga Peetri koguduse poolt erakool mõlemast soost lastele, mis tegutses 1893/94. õppeaastal kooliõpetaja Heinrich Eineri erakooli nime all. (Heinrich Einer oli Hans Eineri sugulane) Tekkisid probleemid, kuna kehtivate seaduste alusel võisid meessoost koolijuhataja poolt juhitud koolis õppida vaid poeglapsed. Selleks, et ka tütarlapsed võiksid kooliharidust saada, hakkas Valga Peetri kogudus õpetaja Paul Undritza eestvõttel Liivimaa rahvakoolide direktori kaudu taotlema luba endise kirikukooli õppekavaga avaliku algkooli avamiseks mõlemast soost lastele. 1894. aastal saadi rahvakoolide inspektori kaudu vastus ja sama aasta augustikuus alustas kirikukool jälle oma tööd, endise juhataja Hans Eineri käe all, kuna erakooli õpetaja kutsega kooliõpetajat Heinrich Einerit koolijuhatajaks ei kinnitatud. Ilmaliku koolivalitsuse poolt nimetati kool „Valga Eesti Jaani koguduse kirikukooliks“, piiskopi Hollmanni poolt aga „Eineri erakooliks“. Viimase nime all on kool rahvasuus tuntud tänapäevani. (Lee 1960)

Lähtuvalt 19. sajandi lõpu uutest hariduskorraldustest kehtestati koolides (ka kirikukoolis) varasemast süsteemsem õppekava, kus oli kindlalt paika pandud erinevate õppeainete mahud. Inspektor Beldjugini korraldusel võeti koolis õpetamise aluseks 1895.

aastal kogu Baltimaade linna algkoolide jaoks välja töötatud näidisprogrammid, mis nägid ette õppeainete jaotuse ja tundide arvu: usuõpetus- 4 tundi nädalas, vene keel- 8 tundi nädalas, eesti keel- 3 tundi nädalas, arvuteadus (matemaatika)- 6 tundi nädalas, vene maadeteadus- 2 tundi nädalas, ilukirjutus- 2 tundi nädalas, laulmine- 2 tundi nädalas ja võimlemine- 2 tundi nädalas. Kokku 29 tundi nädalas. Selle õppekava alusel töötati kuni 1904. aastani, mil rahvakoolide inspektor Sassi korraldusel võeti edasise õppetöö aluseks vallakoolide õppekava. Inspektor Sass väitis, et enamik lapsi käib koolis ainult talvel, seetõttu sarnaneb kool rohkem valla- kui linnakooliga. (Lee 2014) Uus õppekava nägi ette 32 õppetundi nädalas. Vene keelt õpetati 8 tundi nädalas, usuõpetust ja arvuteadust (matemaatikat) õpetati 6 tundi, eesti keelt 5 tundi, laulmist 3 tundi ja vene maadeteadust ning ilukirjutust 2 tundi nädalas. Õppekeeleks jäi endiselt vene keel. Eesti keeles õpetati usuõpetust ja emakeelt (eesti keelt). Siiski on kirikukoolil, kui erakoolil lubatud mõnel õppeaastal alamates klassides õppekeelena ka eesti keelt kasutada. (Lee 1960)

Peale Hans Eineri on õpetajatena kirikukoolis töötanud Tartu Hollmanni seminari kasvandik Simm Horn, Tartu vene seminari lõpetanud Johan Müller, Tartu Hollmanni seminarist, ilukirja joonistamise ja laulmise õpetaja Peeter Grünfeldt. Lisaks tihedasti vahetunud abiõpetajad. Cümze seminaris õppimise ajal õpetas ajutiselt saksa keelt ja looduslugu ka Mihkel Kampmann. (Kõpp 1991) Mihkel Kampmaa (kuni aastani 1936 Kampmann) oli eesti kirjandusloolane, koolikirjanik ja pedagoog. Tema neljaköiteline teos "Eesti kirjandusloo peajooned" (1912- 1936) pani aluse eesti kirjanduse ajaloo põhjalikumale uurimisele. Kirjutanud proosat, luulet ja hulgaliselt eesti keele, ajaloo, geograafia, usuõpetuse jm. õpikuid ning metoodikaraamatuid. (Eesti kooli bibliograafiline... 1998, lk 75)

3.3 Kooli majandusolud

Seoses Baltimaade koolide üleviimisega siseministeeriumi alluvusest haridusministeeriumi alluvusse, algasid iga- aastased koolide revideerimised inspektorite poolt. Revideerimisprotokollid on tänuväärne materjal, mille abil kooliuurija saab näidata koolide majanduslikku seisut, kooliõpilaste arvu ja õpetajate tasustamise kriteeriume. Kirikukooli revideerimine toimus paraleelselt kirikuvõimude ja rahvakooli inspektorite poolt. Kirikuvõimu ehk kohaliku kirikuõpetaja „koolikatsumine“ toimus igal aastal,

rahvakoolide inspektori revideerimist igal aastal ei toimunud. (Lee 2014) Esmakordselt on kirikukooli revideeritud 1885/86. õppeaastal rahvakoolide inspektori von Mewesi poolt. Tema jäi kooli ja selle juhatamisega rahule, nõudes ainult vene keele tundide arvu suurendamist. 1890. aasta veebruaris revideeris kooli Liivimaa rahvakoolide direktor Pokrovski ja avaldas samuti koolitöö kohta täit rahulolu. Kõik kirikukooli revideerimise märkmed näitavad, et inspektorid on kooli tegevusega igati rahule jäänud. (*ibid*)

Kuigi koolil on kogu oma tegevusaja kestel tulnud võidelda majanduslike raskustega, tehti 1888. aastal katset ehitada koolile oma maja. Koolivanem Karl Korneti eestvõttel ja abil läks korda Kaagjärve mõisa omanikult Nikolai von Grotelt muretseda koolile ühe vakamaa suurune maatükk, mis asus Kapstamõisa põllul (praegune Laia tänava ja raudtee vaheline ala). Kuna puudusid koolimaja ehitamiseks vajalikud ressursid, pöörduti 1890. aastal paljude allkirjadega varustatud palvekirjaga piiskop Hollmanni poole, milles paluti kirikuvõimudelt 1000 rubla kingina või vähemalt pikaajalise protsendita laenuna. Palve jäeti venestamisreformide tõttu rahuldamata ja koolimaja ehitamise katse lõppes nurjumisega. (Valga Peetri koguduse... 1930) 1891. aasta I poolaasta lõpul lahkub Hans Einer koolijuhataja ametist. Tõenäoliselt põhjustasid Hans Eineri lahkumise kooli üha halvenevad majandusolud ja koolimaja ehituse nurjumine. (*ibid*)

Kooli asutamisel määrati kindlaks tema ülalpidamise kulud, aga samuti ka nende katteallikad. Õpperuumide ja kooliõpetaja korteri üüriks vajamineva summa pidi kool saama Valga linnakassast. Kooliõpetaja palgaraha tuli osaliselt kiriku abikassast ja osaliselt koguduse liikmete vabatahtlikust maksust kooli heaks. Kütte, valgustuse, inventari jne. muretsemise kulud pidi kaetama õppemaksust. Peagi aga selgus, et vabatahtlik koguduse liikmete koolimaks ei laekunud ettenähtud määral. Kirikukolleeegiumil tuli selle tõttu 1891. aastal vähendada kooliõpetaja palka ja suurendada kooli õppemaksu 3- lt rublalt 6- le rublale. (Lee 1960)

Valga kreisikassalt saadi kooli ülalpidamiseks aastatel 1891- 1893 sada rubla kehvemate õpilaste õppemaksuks. Kui aga kool 1893. aastal konsistooriumi otsusega suleti ja erakoolina edasi püüdis tegutseda, ei saadud enam abikassa 200 rubla suurust toetust ega kreisikassa 100 rublast toetust. Jäi ainult linna poolt antav 100 rubla, mille linn siis tõstis 225 rublale aastas. Kulud aga suurenesid. 1898. aastaks oli õpilaste arv koolis tõusnud juba üle 100. Inspektor Beldjugini ettepanekul üüriti sama aasta oktoobris üks klassituba juurde ja ametisse võeti veel kolmas kooliõpetaja. Ruumide üürihind aga tõusis nüüd 250 rublalt 350 rublani. Suurenenud kulude katteks paluti linnavolikogul

suurendada koolile antavat iga- aastast abiraha 225 rublalt 500 rubla peale aastas ja anda peale selle uue kooliklassi sisseseade ostmiseks ühekordset abiraha 50 rubla. Volikogu palvet ei rahuldanud, küll aga andis ta koolile ühekordset toetust 300 rubla. (Lee 1960)

Pärast seda, kui Valgas läks linnavõim 1901. aastal sakslastelt üle eestlaste kätte, esitati abirahataotlus uuesti. Ägedate vaidluste tulemusena, sest rahataotluse rahuldamise vastu seisid vene õigeusklikud eestlastest linnavolinikud, suurendati kooli iga- aastast abiraha 350 rublale. 1903. aastal on abiraha küsimus jälle linnavolikogus arutusel ja abiraha andmist otsustati väikese häälteenamusega pikendada veel aasta võrra. 1904. aastal otsustab linnavolikogu koolile anda abiraha veel kolmel järgneval aastal summas 350 rubla. Selle volikogu otsuse peale saatis kohalik veneõigeusu preester ja vene vene õigeusklikud eestlastest linnavolinikud protestikirjad kubernerile. Need jäid rahuldamata. Järgnevatel aastatel erilisi majandusraskusi koolil ei esinenud. Küll aga otsustas linnavolikogu 30. septembril 1910. aastal lõpetada abiraha maksmise koolile. Valga Linnavolikogul oli kavatsus avada linna kulul avalik algkool, kuhu oleks olnud võimalus astuda kõigil Valga linna elanike lastel, mitte ainult eestlastel. Linnavolikogu otsusest tingitud rahalised probleemid ähvardasid 1910/ 11 õppeaasta lõpul kooli sulgeda. Avaliku algkooli avamine linnas ei teostunud ja 1911. aastal otsustas linnavolikogu anda eesti koguduse kirikukoolile 450 rubla abiraha, 1912. aastaks aga 500 rubla. 1911. aasta näitusmüügist saadud tulust andis kogudus koolile 398 rubla. Kooli edasine tegutsemine oli sellega kindlustatud. (Lee 2014)

1913. aastal hakati koolis uue õppeainena tütarlastele kahel tunnil nädalas käsitööd õpetama. Kirikukool töötas talve- ja suvekoolina. Õpilased, kes pidid suvel endale elatist teenima lahkusid koolist varem. Neid oli enamus. Talvekool kestis 15. oktoobrist 15. aprillini. Talvekooli õpilastele anti sügisel järeleaitamistunde. Kirikunõukogu otsusega pikendati 1913. aastal talvekooli kestvust 1. oktoobrist kuni 1. maini. (*ibid*)

Valga linna Peetri koguduse kirikukool tegutses peaaegu Eesti Vabariigi loomiseni. Kooli tegevus katkes peamiselt majanduslikel põhjustel. 8. sept. 1917. aasta kirikunõukogu protokollidest leiame: „Et kirikukassa puudujäägiga töötab, otsustas kirikunõukogu kirikukooli ajutiselt seisma panna. Koolijuhatajale Jõgevestile palk kuni 1. oktoobrini välja maksta ja koht üles ütelda sõjaolude pärast. Teine kooliõpetaja Kuriks on ise koha üles ütelnud ja endale uue koha võtnud. Kooliruumide üür maksta kuni 1. oktoobrini majaomanikule välja.“ Kuigi ülalnimetatud otsus käis kooli ajutise sulgemise

kohta, siiski kooli enam ei avatud. Seega lõpetas kool oma tegevuse 1. oktoobril 1917. aastal. (Lee 1960)

Oma 37 ja poole tegevusaasta jooksul töötas kool mitmetes ruumides. Nagu algul märgitud, oli kooli esialgseks asukohaks pottsepp Hollerti maja Purakülas Viljandi tänavas (vt Lisa 2), omades algul 2 tuba- ühte klassitoaks, teist kooliõpetaja korteriks. 1883. õppeaastast alates, kui kool muutus kaheklassiliseks, üüriti samas majas juurde kaks tuba. Hollerti majas töötas kool kuni 1885. aasta 1. juulini. 1885.- 1887. aastal asus kool Moskva tänavas. 1887.- 1892. aastal oli kool jälle Purakülas Hollerti majas, 1892.- 1893. aastal Vladimiri tänavas Wirkovi majas. 1893. aasta I poolaastast kuni 1. juulini 1914. aastal asus kool Uues tänavas Tschakarni majas. 1. juulist 1914. aastal kuni kooli sulgemiseni Mesilase tänavas Wühneri majas. (*ibid*)

3.4 Emakeelse kooli panus Valga haridusellu

Valga linna Peetri Kirikukoolil on olnud Valga hariduselus väga oluline tähtsus. Kohaliku Liivimaa kihelkonnakooliõpetajate ja köstrite seminaril ehk Cimze seminari tubli ning andeka lõpetaja Hans Eineri energilisel juhtimisel (1880- 1891 ja 1894- 1906) kujunes kirikukoolist tõsine algharidust andev õppeasutus. Õpilased said koolist korralikud algteadmised eesti keele ja õigekirjutuse alal ning üldharivad teadmised aga ka teatud rahvusliku meelestatuse. (Valgamaa: maateaduslik... 1932, lk 568)

Esmakordselt Valga ajaloos hakati Valga linna Peetri Kirikukoolis lapsi õpetama emakeeles. Üldhariduskool on suurim organisatsioon, mille tegevus mõjutab rahvusliku identiteedi kujunemist ja selle jätkusuutlikkust. Eestikeelse kooli püüdlused said hoo sisse 19. sajandi teisel poolel Aleksandrikooli liikumisega. Eestikeelne haridus oli hädavajalik eesti linnakultuuri tekkeks. Eestlaseks olemine ja eestlaseks jäämine on lahutamatult seotud eesti keelega. Keeleline eneseteadvus on olnud see lüli, mis eestlased rahvaks kujundas. Eestluse püsimine ja eesti kultuuri jätkumine on lahutamatult seotud meie emakeele arenguga. Emakeele areng on omakorda seotud emakeelse kooli olemasoluga. Emakeelne kool ei ole mõeldav ilma emakeelse õpetajata. Eesti rahvuse ja kultuuri säilimine toetub kolmele sambale: keelele, koolile ja õpetajale. (Eestikeelne... 2006)

Valga linna Peetri Kirikukool oli eesti rahvusliku kultuuri teerajaja Valgas. Koolijuhataja, eesti keele õpetaja ja eesti kooligrammatika autor Hans Einer oli pedagoog, kes rõhutas eestikeelse õpetuse ja hariduse olulisust. Oma õpilastes püüdis ta

kasvatada armastust ja lugupidamist oma kodumaa, rahvuse ja eesti keele vastu. Valga esimene eestikeelse kool andis õpilaste iseteadvuse kujunemisele rahvusliku suuna. Hans Einer on oma mälestustes välja arvutanud, et kooli algusest kuni 1905. aastani õppis koolis 1206 last. 1905. aastat kuni 1917. aastani võib eelnevale õpilaste üldarvule lisanduda veel 800- 900 last. Seega on kooli 37 aastase tegevusperioodi jooksul saanud selles haridust üle 2000 Valga linna lapse. (Lee 1960)

Valga linna Peetri Kirikukooli ei või samastada tol perioodil kogu Vene tsaaririigis eksisteerinud mitmesuguste vaimulike koolidega, kus õpetamine toimus eriprogrammide alusel tegelike vaimulike õpetamisel ja juhtimisel. Valga Eesti Peetri koguduse kirikukool töötas kogu oma tegutsemisaja jooksul erakoolina kehtivate rahvakoolide õppekavade alusel, rahvakoolide õpetajate juhtimisel ja riiklike inspektorite järelevalvel nagu teisedki rahvakoolid Baltimail. Kooli nimetus kirikukoolina tulenes üksnes tema ülalpidajast. Kuid ka majanduslikult sõltus kool mitte ainult kohalikust kirikust vaid Valga linnavalitsusest, elanikkonna hulgas tehtud korjandustest, näitemüükidest saadud tuludest ja mitmesugustest linna asutustest. (Lee 1960)

Valga esimeses eestikeelses koolis on hariduse saanud mitmed edaspidises elus edukad ja eesti kultuurilukku läinud inimesed. Aastatel 1886-1889 õppis selles koolis J. Kõpp (Eesti usuteadlane, ajaloolane, Eesti Evangeelse Luteriusu Kiriku (E.E.L.K.) piiskop ja peapiiskop aastatel 1939–1964. Tartu Ülikooli rektor aastatel 1928–1937) ja 1898. aastal Liina Reiman (Eesti näitleja, üks esimesi Eesti kutselisi näitlejaid). (Lee 2014) Hans Einer on olnud õpetajaks ka soome- eesti kirjanikule Hella Wuolijoele, kes siis kandis nime Ella Marie Murrik. Kooli kõrgems klassis õppinutest jätkas H. Bergmann haridusteed Cimze seminaris ja töötas kaua aega Rõngus köstrina, H. Leisson siirdus Tartu Vene seminari ja töötas kihelkonnakooliõpetajana Tartumaal. Ärialal said tuntuks: Tartus M. Jänes, Valgas V. Neumann, Pärnus H. Kukk jt. Artur Uibopuu läks alamast klassist üle Tartu reaalkooli ja sealt Riia polütehnikumi, saades majandus- ja pangandustegelaseks. (Kõpp 1991, lk 93- 94)

Vaatamata sellele, et kooli tegevus toimus venestamisreformide ajal, tõstis õppeasutus edukalt Valga linna ja lähema ümbruskonna eestlastest elanikkonna haridustaset. Kooli tegevus kajastab ilmekalt rahvusliku ärkamisaja hariduspoliitilisi ideaaale.

Hans Eineri kooli kunagises asukohas Viljandi tänavas on mälestuskivi Valga esimesele eestikeelsele koolile. (vt Lisa 3)

4. HANS EINERI ELUST JA TÖÖST

Hans Einer sündis 5. juunil 1856. aastal (vana kalendri järgi) Tartu kreisis Sangaste-Laatre kihelkonnas Uniküla valla Kingo talu rendiperemehe Matt Eineri pere kaheksanda lapsena. Lugemisoskuse omandas ta kodus ema ja vanema õe juhatusel. Koolitee algas Hans Eineril Uniküla vallakoolis, mille ta 1871. aasta kevadel lõpetas, olles seal üks parimaid õpilasi. Kooli külastanud Magnus Barclay de Tolly kinkis Hans Einerile raamatu. Vaatamata pere tagasihoidlikele majanduslikele võimalustele, õnnestus Hans Eineril jätkata õpinguid Sangaste kihelkonnakoolis, kus koolmeistriks oli Friedrich Eliaser, Cimze seminari kasvandik. Hans Einer lõpetas kihelkonnakooli 1874. aastal eeskujulike tulemustega. Koolmeister ning kirikuõpetaja soovitasid noormehel kreiskooli komisjoni ees külakoolmeistri eksami sooritada, sest vanemate varajase surma tõttu ei olnud Hans Eineril majanduslikel põhjustel võimalik õpinguid jätkata. Tänu Uniküla mõisaomanikule Balthasar von Campenhausenile, kes oli nõus tasuma Hans Eineri koolitamiskulud 120 rubla aastas, sai noormehes 25. augustil 1874. aastal Liivimaa kihelkonnakooliõpetajate ja köstrite seminari ehk Cimze Seminari õpilane Valgas. (Einer 2014)

Liivimaa kihelkonnakooliõpetajate ja köstrite seminar ehk Cimze seminar, valmistas ette nii Liivimaa läti kui ka eesti kihelkonnakoolidele kooliõpetajaid. Sisseastumiseks nõuti õpilastelt kirikuõpetaja soovitus ja kihelkonnakooli lõputunnistust. Seminari võeti noormehi vastu katsete alusel: kandidaat pidi oskama piiblilugu, katekismust, kirikulaule, mängima klaverit, kirjutama saksa keeles ortograafiliselt õigesti ja sõnastama oma mõtteid kirjalikult. Tundma pidi veel veidi geograafiat ja ajalugu. (Andresen 2002) Seminaris õpetati saksa keeles. Õpiti pedagoogikat, algebrat, geomeetriat, saksa, läti ja vene keelt (kohustuslikuks õppeaineiks muutus vene keel 1872. aastal), samuti orel- ja klaverimängu, laulmist, harmooniat, kirikuajalugu ja muid aineid. Cimze seminari õppekava sarnanes Saksamaa Weissenfelzi õpetajate seminari õppekavaga, kus omal ajal oli õppinud Jānis Cimze. Koostades õppekava, kasutas Cimze Johann Heinrich Pestalozzi, Friedrich Adolf Diesterwegi ja teiste toonaste väljapaistvate õpetajate progressiivseid vaateid õppe- ja kasvatustööle. (*ibid*)

1878- 1882 aastatel Cimze seminaris õppinud Anton Jürgenstein märgib oma mälestustes: „Cimzel oli suur autoriteet ja armastus oma kasvandikkude seas, mis peale seminariaja lõppu edasi kestis kuni surmani. Kõik tema kasvandikud kahest rahvusest tundsid end ühe perekonna lastena, olid koolis sinasõbrad ja jäid nendeks eluks ajaks.(...) Cimze isik tegi nad vendadeks. (...) Unustamatuks jäävad ka tema pedagoogika tunnid vanematele klassidele, mis olid täis praktilisi näpunäiteid tegeliku elu jaoks, pipardatud tihti pikas elus ettejuhtunud naljadega. (...) Inimest vabalt mõtlema õpetada ja tema silma elu peale teritada- sellest üksi jätkus meie mahajäänud elus, et sütitada ja progressiivseid inimesi kasvatada.“ (2011). Cimze seminar omas Hans Eineri haridusteel ja kujunemises väga tähtsat osa. Koolimehe M. Raua tabava iseloomustuse järgi lõi seminar omapärase õpetajatüübi- köster- kooliõpetaja, kes oli „konservatiivne härrasmees, hea teadusliku ja pedagoogilise ettevalmistusega ning suur muusikaharrastaja aga sealjuures rahvuslik“. (Aaviste 1999) Täpselt selliseks köster- kooliõpetajaks kasvas Cimze seminar Hans Eineri.

Hans Einer lõpetas Liivimaa kihelkonnakooliõpetajate ja köstrite seminari 15. lennu 1878. aastal kihelkonnakooliõpetaja ja organisti kutsega, sooritades eksamid väga hästi. Parun Balthasar von Campenhausen, kes seni oli Hans Eineri õpinguid rahaliselt toetanud, oli valmis seda ka edaspidi tegema, kui Hans Einer jätkab õpinguid Saksamaal. Cimze, kellega seminari kasvandikud ka peale seminari lõpetamist tihedalt suhtlesid, pidas õigeks, et Hans Einer mõned aastad enne Saksamaale siirdumist kodumaal töötaks ja kogemusi omandaks. Pärast seminari lõpetamist töötaski Hans Einer kaks aastat abiõpetajana Tori kihelkonnakoolis. Valik Torile langes seetõttu, et seal oli ette nähtud ainult töö koolis, kiriklikest talitustest oli ta vaba. Hans Einer lootis edasi õppida Saksamaal ja soovis töökohustustest vaba aega enese täiendamiseks. Valka tagasi asus Hans Einer Cimze kutsel, 1880. aasta suvel. (Einer 2003)

10. augustil 1880. aastal (vana kalendri järgi) kinnitati Hans Einer kirikukollegiumi otsusega Valga Peetri koguduse köster- kooliõpetajaks palgaga 500 rubla hõbedat aastas, prii korter ja puud. Hans Einer oli siis 24 aastane. Jānis Cimze soovil hakkas Hans Einer ka Cimze seminaris 3 tundi nädalas eesti keelt õpetama. (Aaviste 1999)

Peale Cimze seminari on Hans Einer õpetanud eesti keelt ja usuõpetust : aastatel 1886- 1917 Valga linnakoolis ja aastatel 1895- 1917 Valga tütarlaste progümnaasiumis, usuõpetust, eesti- ja saksa keelt aastatel 1896- 1912 Valga linna algkoolis, eesti keelt aastatel 1910- 1917 Valga reaalkoolis ja aastal 1910- 1915 Valga raudteeaalkoolis.

Hans Einer õpetas eesti keelt Valgas 39 aastat (1880–1919). Sinna sisse jäid 16 aastat (1880–1906) tööd Valga Peetri koguduse organistina ja Valga esimese eestikeelse kooli, Peetri koguduse kirikukooli juhatajana. (Eesti kooli bibliograafiline... 1998, lk 33)

Hans Einer töötas kooliõpetajana kokku 41 aastat. Ta õpetas eesti keelt ja usuõpetust paljudes Valga koolides. Tema õpetajaametist loobumise dikteeris tervis- kopsud olid ära kulunud ja südamehaigus vaevamas. Oma eluloos ütleb Hans Einer „Olen oma parema eluea, jõu ja energia Valgas Eesti kirikukooli peale kulutanud. Tagajärjed olid kõigiti rahuldavad selle peale vaatamata, et mul liig rasketes oludes tuli töötada... Tõele au andes pean ütlema, et ma ei koolitunnis ega ka seltskonnas mitte iialgi mingit kihutus- ja ässitustööd ei sakslaste ega ka teiste muulaste vastu ei ole teinud. Poliitiline kihutustöö ei kuulu kooliklassi.“ (Hansson 1991)

4.1 Hans Einer- aktiivne kultuuritegelane Valgas

Peale eesti keele õpetamise ja kooli juhtimise osales Hans Einer aktiivselt ka ühiskondlikus tegevuses. Eesti kirjamehe, ajakirjaniku ja tõlkija Peeter Grünfeldti mälestusraamatust „Minevikku jälgimas“ (1923, lk 33) võime lugeda, et „Hans Einer oli seekord Valgas peaaegu ainsaks Eesti asja algatajaks ja edustajaks. Visa järjekindlusega püüdis ta sealseid eestlasi ühendada ja koondada, neile Eesti asja südameasjaks teha katsudes. Mis Valgas seekord iial tehti Eesti ettevõtteks, seal oli Einer ikka eesotsas ja hingeks. Väsimata mees, kes ta oli, tegi ta palju äratustööd ja virgutas nii mõnegi mehe Eesti asja heaks tööle, kes selle tarvilikkust varemalt veel polnud märganud. Peeti perekondlikke õhtuid, etendati näitemänge, peeti kõnesid ja Valga Eesti element hakkas liikuma. Au, kellele au tuleb anda“ (Grünfeldt 1923).

Hans Einerit hinnatakse Valgas rahvusliku äratajana. M. Laar peab äratajateks rahvusliku liikumise aktiivi kuulunud tegelasi, kes osalesid rohkem kui kolmes rahvusliku liikumise ettevõttes. Äratajate hulka kuulus Laari järgi 404 rahvustegelast, nende seas ka Hans Einer. Rahvuslikest äratajatest selge enamuse ehk 55,4 % moodustasid koolmeistrid. Lõuna – Eestis ulatus linlastest äratajate protsent 23,4 – le. Suurel osal äratajatest oli õpetajate seminari haridus. Kõige rohkem 34 ehk ligi 9% oli neist õppinud Cimze seminaris Valgas. (Tartu seminaris 12, Kuuda seminaris 5). Kokku ulatus õpetajate seminari haridusega aktivistide protsent äratajate seas 13-le (Laar 2006, lk 387).

Hans Einer osales Valgas laulukoori loomisel, näidendite etendamisel ja pidude ning näitemüükide korraldamisel kooli heaks. 7. veebruaril 1881. aastal kanti Hans Eineri juhatusel Valgas ette esimene eestikeelne näitemäng. I. Kansvey „Mihkel ja Liisa“ ehk „Vaata, mis rikkuse ahnus võib teha“. Samal, 1881. aastal rajas Hans Einer Valgas ka eestlaste esimese laulukoori. 17. märtsil 1891. aastal toimus tema eestvedamisel Valga esimese eesti seltsi, Valga Eesti Karskusseltsi asutamiskoosolek. Hans Einer valiti seltsi esimeheks. Seltsi juurde moodustati näiteseltskond, muusikakoor, raamatukogu, laulukoor, spordijaoskond. Karskusselts kujunes suurimaks omataoliste seas ja kuni „Säde“ seltsi asutamiseni koondas enda ümber kõik Valga kultuurilembelised eestlased. (Einer 1991)

24. veebruaril 1902 . aastal asutati Hans Eineri poolt „Säde“ selts. Selle tekkelugu Hans Eineri mälestuste järgi: "Kuna Karskuse selts ei suutnud haarata kogu eesti seltskonda ja tema põhikiri küllalt kitsas oli, tehti juba 1900. aastal katset näitetöölise seltsi asutada, sama põhikirja alusel nagu Tartu saksa näiteseltsil oli. Mais 1901 tuli vastus, et selliseid seltse enam ei kinnitata. Asutatagu kas käsitööliste abiselts või käsitööliste klubi. Kuid oli tarvis ühingut, kuhu sai tulla iga elukutsega inimesi. Tuli seltskondliku ühingu põhikirjad aluseks võtta. Põhikirjade tõlkimine ja kaaskirjade valmistamine anti Hans Eineri ja politsei lauaülem Johan Änilase hoolde. Oktoobri lõpul 1901. aastal saatsime Valga seltskondliku ühingu põhikirja ülemale poole kinnitamisele. Kolme nädala pärast, haruldaselt ruttu, tuli põhikiri siseministeeriumist mõne väikese muudatusega tagasi, mille hulgas sõna "eesti" kustutatud oli ning, et seltsi nimeks alles jäi "Valga seltskondlik ühing", missugune nimetus juba läti seltsil täiesti, saksa Mussel ja vene seltsil lisadega juba oli. Palusime uuesti meile lubada sõna "eesti", vahetegemiseks teiste kolme kohaliku seltsiga, põhikirja sisse võtta. Vastati: "Sõna "eesti" põhikirja jätta mingil tingimusel ei lubata, sest see tähendaks rahvuslist eraldamist, rahvuslist šovinismust. Vahetegemiseks teiste kohalike seltside vahel võivat meie oma seltsi "Neljandaks Valga seltskondlikuks ühinguks" nimetada. Seltsi 4. numbri alla panemine meile ei meeldinud. Võtsime nõuks seltsile mingit ilmsüütut esinime anda. Minu ettepanekul jäime "Säde" (sädeme) nime juurde peatama. Aga kuidas seda venekeelde tõlkida? "Säde" tema harilikus tähenduses (tule säde) oleks vene keeles *uckpa*, missugune tähendus vene ülemuse marru võis ajada ja meilt kõik seltsi lootused võtta - nii arutasid mõned vene keelt oskajad asutajad. „Pole viga," ütlesin mina, "me tõlgime nime "Säde" nii vene keelde, et ta mitte tuld ei tähenda, vaid vett". Me lisame nimele seletuseks juurde: sõna Säde tähendab väikest jõekest mis Valga ligidalt algab ja Burtnieki (Asti) järve

jookseb ja on asi läbi. Nimega oldi rahul ja nii sai „Säde“ selts omale nime. Detsembri alguses saatsime siis parandatud ja täiendatud põhikirja 93 nimega kinnitusele. Et ülemus võis selles veenduda, et meie oma seltsi asutamisega mingeid lahkpuudeid, eraldamist ja rahvuslikku šovinismi taga ei aja, lasksime põhikirjale ka mõned häätahtlikud muulased, sakslased, lätlased ja venelased alla kirjutada." (Säde selts ja... 2001, lk 4- 5) "Säde" seltsi põhikiri kinnitati 28. detsembril 1901. aastal. Hans Einer valiti „Säde“ seltsi esimeseks juhatajaks. 22. novembril 1903. aastal toimus „Säde“ Laenu- ja hoiukassa asutajate koosolek. Direktoriteks valiti T. Grünberg, J. Märtson ja H. Einer. (*ibid*)

Peale seltsitegevuse Valgas osales Hans Einer aastatel 1881- 1893 Eesti Kirjameeste Seltsi tegevustes. Ta lõi kaasa eesti keele uurimisel ja korraldamisel ning uue kirjaviisi propageerimisel. 1907. aastal valiti Hans Einer Eesti Kirjanduse Seltsi Asemikkude kogu liikmeks. Ta osales aktiivselt seltsi Keele-, Kooli- ja Rahvakirjanduse toimkondade töös. Ta oli üks seltsi revidentidest ja seltsi usaldusmeheks Valgas. Hans Einer tegi kaastööd ajalehtedele „Sakala“, „Olevik“ ja „Eesti Postimees“, pidas laialdast kirjavahetust paljude tolle aja kultuurielu nimekate esindajatega, kogus rahvaluulet, tegeles tõlkimisega. (Einer 1991)

1881. aastal ilmus Hans Eineri poolt saksa keelest tõlgitud Otto Ruppius'e jutustus „Kolm päeva koolmeistri elust“ mis trükiti Tartus Schnakenburg trükikojas. 1882. aastal ilmus samuti saksa keelest tõlgitud jutustus „Maa all“ mille andis välja Valgas F. Kajander. 1897. aastal ilmus Frey, Johannese „Maa, kus Jesus elas, ja teised ümberkaudsed maad : Reisijutustused Egiptuse-, Kanaani-, Siria-, Weike-Asia-, Greka- ja Italiamaalt“ mille tõlkis saksa keelest eesti keelde H. Einer, eestkõne koostas J. Hurt. Sama raamatu korduustrükk ilmus 1899. aastal. Raamatud trükiti Riias A. V. Grothussi trükikojas. 1906. aastal ilmus H. Eineri kirja pandud „Dr. Martin Lutheruse Väikene Katekismus seletustega“ rahvakoolidele, mis trükiti Tartus Schnakenburgi trükikojas. 1913. aastal anti välja katekismuse korduustrükk rahvakoolidele Valgas. 1908. aastal ilmus „Dr. Martin Lutheruse Väikene Katekismus seletustega“ algkoolidele, mis trükiti Tartus Schnakenburgi trükikojas. (ESTER 2014)

Esimese maailmasõja puhkemisel siirdus Hans Einer koos perega Tallinna, kus jätkas pedagoogilist tööd. 1919. aastal sai temast aga Eesti Vabariigi Rahandusministeeriumis Riigikassa laeka- ja varahoidja. Peatselt naases ta Valka tagasi ja töötas siin 1925. aastani aktsiisiametnikuna.

Hans Einer suri 23. veebr. 1927. aastal. Maetud Luke (Läti) kalmistule. Hans Einer oli abielus Kaagjärve Seeli mõisa omaniku Jaak Kogeri tütre Mariaga. Perre sündis kaheksa

last, kolm neist surid lastena ja üks noorukina. Ülejäänud neli said hea hariduse ja töötasid oma erialal. Vanem poeg Osvald osales kahurväe ohvitserina Esimeses maailmasõjas ja Vabadussõjas, saades Vabadusristi kavaleriks. (Einer, 1991) Vene riik tunnustas Hans Einerit 1901. aasta jaanuaris hõbeaurahaga, mida Aleksandri paela küljes rinnal kantakse (Valga linna... 2005, lk 6).

Hans Einer kuulus põlvkonda, kelle astumine avalikku ellu langes aega, mil rahvuslus oli eestis muutumas valdavaks ideoloogiaks. See käis noortega kaasas kodust alates ja leidis propageerimist rahvuslikult meelestatud koolmeistrite kaudu (Laar 2006, lk 316). Keskmisest aktiivsemate rahvustegelaste kontsentratsioon oli kõige suurem linnades. Kõige rohkem on rahvuslikult keskmisest aktiivsemaid tegelasi elanud Rakveres, järgnevad Tartu, Viljandi ja Valga (*ibid*, lk 388).

Valga linnast kujunes 19.sajandi lõpul kiiresti arenev raudteesõlm, mis omakorda aitas kaasa linna tööstuse ja kaubanduse arengule, mida ilmekalt näitab linnaelanike kiire juurdekasv. Nende tegurite taustal eestikeelse erakooli rajamine ja areng Valgas iseloomustab ühelt poolt tollast ajastu vaimu ja teiselt poolt näitab kui oluline on ühe silmapaistva isiksuste mõju piirkonna hariduse ja kultuurielu arengule. Hans Einerist kujunes Valgas J. Cimze kõrval teine oluline hariduse ja kultuurielu edendaja. Peadagoogi töö ja kohaliku kultuurielu arendamise kõrval tegeles Hans Einer pikki aastaid ka eesti keele arendamisega.

4.2 Hans Einer- eesti keele grammatikaõpikute koostaja

19. sajandi Euroopa ühiskondade moderniseerumise käigus algas väga paljude muutuste kõrval ka rahvuskeelte standardiseerimine ja uuendamine. 19.sajandit on nimetatud ka grammatika sajandiks, kuna kogu uuenevas Euroopas algas koos rahvuslike liikumistega ka keelte ühtlustamine. Ühtset keelt vajas kujunev kultuuriturg, poliitika, diplomaatia, riigiasutused, koolid (õpikud) jne. (Sassoon 2008)

4.2.1 Eesti keel 19. sajandil

Kuni ärkamisajani oli eesti keel olnud vaid alamate rahvakihtide emakeel nii maal kui linnades. Eesti keele ühiskondlik staatus oli madal. Baltisakslased suhtusid üleolevalt

endast alamatesse ja nende keelesse ning nii mõnigi eestlane tundis häbi- või alaväärsustunnet oma päritolu ja emakeele pärast. Saksa keelel oli kõrgem ühiskondlik staatus ja avaramad kasutusvaldkonnad. Keskklassi pürgivad eestlased õppisid saksa keelt ja kasutasid seda ka koduse keelena. Ka Eesti ärkamisaegsete haritlaste omavaheliseks üldiseks suhtluskeeleks sai saksa keel. Selise positsiooni säilitas saksa keel 1890. aastateni. (Raag 2008)

4.2.2 Eesti kirjakeele arendajad

19. saj. 1. poolel hakkas Tori ja Pärnu kirikute õpetaja Johann Heinrich Rosenplänter välja andma keeleteaduslikku ajakirja "Beiträge zur genaueren Kenntniss der esthnischen Sprache" ("Lisandusi eesti keele lähemaks tundmiseks"). Seal ilmus aastatel 1813–1832 rida eesti kirjakeele harimist käsitlevaid artikleid ja andmeid eesti rahvakeelest. Samal ajal avaldab ka Äksi kirikuõpetaja, hea tegeliku eesti keele oskusega kirjamees Otto Wilhelm Masing kolm brošüüri eesti kirjakeele parandamiseks ja täiendamiseks: „Vorschläge zur Verbesserung der Ehstnischen Schrift“ (1820), „Beitrag zur Ehstnischen Orthographie“ (1824) ja „Beleuchtung der, über O. W. Masing's Beitrag zur ehstnischen Orthographie, erschienenen Bemerkungen vom Verfasser des Beitrages zur ehstnischen Orthographie“ (1827), kus ta soovib hakata õ- häälikut märkima kirjakeeles praeguse tähega ja häälikute pikkusastmeid tähistama otstarbekamalt. (Saareste 2006, lk 37) Neid uuendusi asub ka Einer oma eestikeelsetes kirjatöodes kasutama.

1838. aastal asutavad kaks kõrgema haridusega eestlast, arst Friedrich Robert Faehlmann ja Tartu Ülikooli eesti keele lektor Dietrich Heinrich Jürgenson ning mõned eestisõbralikud sakslased Tartus „Õpetatud Eesti Seltsi“. Selts võtab endale ülesandeks uurida eesti keelt, edendada teadmisi keelest ja koguda keeleainestikku. (Saareste 2006)

Eesti keele arengus on olulise tähtsusega Kuusalu kirikuõpetaja Eduard Ahrensi grammatika „Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes“ (eesti keele Tallinna murde grammatika; I trükk 1843, II, täiendatud trükk 1853). Hea rahvakeele, Harju- ja Läänemaa murrete ning soome keele tundjana vabastab ta eesti kirjakeele grammatika senistest võõrapärasustest ja lähendab selle rahvakeelele. Ta viib eesti keele kirjaviisi soome eeskujul foneetilisematele alustele, olles praeguse, nn. uue kirjaviisi rajajaks. (Saareste 2006)

„19.sajandi teisel poolel laienes Eesti raamatuturg. Kujunes välja Euroopa maadele tüüpiline raamatutootmise ja –levi tsükkel, mille komponentideks olid raamatu koostamine ja tootmine, arenev levi ja lugev publik (...). Uuel ajastul muutusid eestikeelse raamatutoodangu sisulised proportsioonid ja toimus lugemisvara temaatiline diferentseerumine. Kõige enam levinud liik trükiseid olid endiselt kalendrid, aga ikka enam anti välja õppekirjandust koolidele ja väga mitmekesist praktilise väärtusega teabekirjandust. Esikohal olid rahvahariduse, kasvatus ja moraali temaatika. (...) auoritena tõusid esile eestlastest kirjamehed – kooliõpetajad, pastorid, esimesed eestlastest arstid, aga ka eestlastest mõisavalitsejad ja haritumad taluperemehed. Oli tekkinud eesti kirjakeel ja välja ilmunud eestlastest kirjutajad. Üks eestikeelse trükisõna uudseid jooni 19.sajandi teisel poolel oli rahvuslik tekstiloome, mis algas 1860. aastatega“ (Jansen 2007, lk 206, 207, 208). Eesti keeleteadlased hakkasid tegelema ühtse kirjakeele normeerimise ja edasiarendamisega.

Esimene samm eesti keele teadliku korraldamise teel astuti 30. juunil 1872. aastal Tartus, Eesti Kirjameeste Seltsi teisel koosolekul, kui seltsi presidendiks valiti Jakob Hurt. Ta sõnastas Eesti Kirjameeste Seltsi kolm peamist tegevussuunda: kirjanduse virgutamine, keele arendamine ja rahvahariduse edendamine. Eesti Kirjameeste Seltsi teisel koosolekul võeti vastu kuus keelelist otsust. Tähtsaim oli esimene otsus: loobuda vanast kirjaviisist ja edaspidi kasutada uut, soomepärasest Ahrensi kirjaviisi. See tähendas tegelikku pöördepunkti uue kirjaviisi vaevalisel kasutuselevõtul. (Raag 2008) 1870. aastate jooksul võeti uus kirjaviis üldiselt omaks. Sellega aga ei kadunud kirjaviisi küsimus sugugi päevakorralt. Uut kirjaviisi sooviti täiendada ja tehti selle kirjaviisi parandusettepanekuid.

Eesti keele arengus olid olulised eesti keeleteadlase Ferdinand Johann Wiedemanni 1875. aastal ilmunud eesti keele teaduslik grammatika „Grammatik der Ehstnischen Sprache“ ja tema 1869. aastal ilmunud eesti- saksa sõnaraamat „Ehstnisch-deutsches Wörterbuch“. Edasiste grammatikate koostamisel lähtuti ka 1879. aastal Mihkel Veske poolt avaldatud „Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse wiisist“. Mihkel Veske meelest pidi õigekirjutus olema võimalikult hääldamisjärne, s. o. foneetiline. Selleks, et ortograafia oleks ühtlane, peaks see toetuma ühele murdele- „Kesk-Tallinna keelele“. Mihkel Veske pidas vähetähtsaks asjaolu, et selleks ajaks oli juba välja kujunenud oma kirjakeele traditsioon, mis erines Põhja- Eesti keskmurdest. (Kask 1970) Kirjakeele ühtlustamise seisukohast oli suur tähtsus Karl August Hermann 1884. aastal ilmunud esimesel eestikeelsel grammatikal. See grammatika kujundas ka eestikeelse

grammatikaterminoloogia. Enamik Hermannii loodud grammatikatermineid on tänaseni käibel (nt käänete nimetused ja terminid kääne, käänamine, pööre, pööramine, ainsus, mitmus, häälik jne). (Eesti keele käsiraamat 2014)

1907. aastal loodi eesti keelekorralduse juhtorgan Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteoimkond. Eestimaa Rahvahariduse Seltsi ja Eesti Kirjanduse Seltsi ühisettevõtmisel korraldati aastatel 1908–1911 neli keelekonverentsi, kus võeti vastu hulk tähtsaid otsuseid eesti õigekirjutuse ja sõnamuutmise ühtlustamiseks. Algas eesti kirjakeele forsseeritud arendamise ajajärk. Eesti kirjakeele normide kujundamisel oli põhitähtsuseks saavutada eesti kirjakeele ühtsus. (Eesti keele käsiraamat 2014)

4.2.3 Eesti keele õpikud koolides

Aabits on olnud läbi aegade esmane õppevahend kirjaoskuse õpetamisel. Ka 19. sajandi alguses olid koolides kasutusel aabitsad ja usuõpetuse raamatud. Aabitsa metoodilise ülesehituse vastu ei tuntud huvi: tähtede õppimine, veerimine ja seotud teksti lugemine olid üksteisest eraldatud. Veerimiselt üleminek lugemispaladele toimus järsku. Lugema õpetamine kestis kaua, sest veerimine ei suutnud anda küllaldast ettevalmistust lugemisoskuseks. (Andresen, 1985)

19. sajandi esimesel poolel ilmus paarkümmend aabitsat erinevatelt autoritelt, mis kõik leidsid laialdast kasutamist. Suureks sammuks edasi oli O.W. Masingu aabits-lugemike jõudmine koolidesse. Erinevalt varasemast aabitsakirjandusest sisaldas 1795. aastal ilmunud „ABD ehk Luggemisse- Ramat Lastele kes tahavad luggema õppida“ ka ilmalikku lugemismaterjali. Aabitsa vaimulik osa oli viidud miinimumini, esile tuli kõlbelise kasvatuse põhimõte. ABD- raamatu lõpus esitatati numbrid ja õpetatati arvude lugemist. Viimasena toodi aabitsas ära ükskordühe tabel, mis edaspidi esineb peaaegu kõikides 19. sajandi ja 20. sajandi esimese veerandi aabitsates. ABD- raamat erines oma eelkäijatest veel ka selle poolest, et selles kirjutama õpetati. Vana ortograafia parandamisel jälgis O.W. Masing soomlaste keelekorraldust. 1823. aastal kirjutas O.W. Masing „Täielise ABD- Ramatu“, kus tuli kasutusele õ- täht. Kirjutamise ja lugemisoskuse kiiremale levikule aitasid kaasa 1821. aastal trükitud O.W. Masingu „Luggemisse lehhed“ ja selle juurde kuuluv „Õppetuse, kuidas neid luggemisse lehti kassuga prukida“. (*ibid*)

1850. aastatel alanud reformimisega püüti kooliharidust lähendada areneva elu vajadustele. Varasem lugemisoskuse nõue, mida võis omandada kodus, asendati koolikohustusega. Koos õppetöö vormi täiustamisega muutus ka õpetuse sisu. Varasemad aabitsad ja lugemikud olid metoodiliselt aegunud ega vastanud enam sisultki areneva kooli vajadustele. Uue esimese põhja- eestikeelse aabitsa uues kirjaviisis andis välja Friedrich Reinhold Kreutzwald. „Uus Tallinna maa- keele ABD ja lugemise raamat lastele“ ilmus 1863. aastal ja teistkordselt 1864. aastal. „Uus Tallinna maa- keele ABD ja lugemise raamat lastele“ ei olnud metoodiliselt hästi õnnestunud, sest selles jälgiti senini üldlevinud nn tähemeetodit, mis muutis lugema õppimise raskeks. (Laul *et al* 2010)

Murrangu eestikeelses aabitsakirjandusse tõi 1867. aastal ilmunud Carl Robert Jakobsoni „Uus Aabitsaraamat“, mis juhatas sisse ka moodsamate õpikute koostamise (Jansen 2007; Laul *et al* 2010). Lugemist õpetati selles häälikumeetodil. Kui varem kulus veerimise õppimiseks paar aastat, siis Jakobsoni aabitsast võis lugemise selgeks saada paari- kolme kuuga. 1867. aastal ilmus veel „Kooli Lugemise raamat“. Õpik koosnes kolmest raamatust, mille esimene osa oli mõeldud valla- ja mõisakoolidele, järgmised osad kihelkonnakoolidele. C. R. Jakobsoni emakeeleõpikute kaudu jõudis uus kirjaviis maarahvani. (Laul *et al* 2010) C. R. Jakobson omandas Cimse seminaris õppides uued pedagoogilis- metoodilised põhimõtted. Nendele tuginedes ta koolilugemikud koostaski. Samal ajal tegelesid keeleteadlased ja 1873. aastal moodustatud Eesti Kirjameeste Selts eesti kirjakeele uurimise, korraldamise ja uue soomepärase kirjaviisi propageerimisega.

Uue kirjaviisi üldise omaksvõtuga 1870. aastate jooksul ei kadunud uue kirjaviisi küsimus siiski päevakorralt. Uut kirjaviisi täiendati ja tehti selle parandusettepanekuid. Täienduste ja parandusettepanekute tulemusena tekkis soovitud ühtsuse asemel varasemast suuremgi kirevus, sest tolleaegsed autorid lähtusid sageli veel ka oma kodumurdest, mis suurendas kirjutiste keelelist mitmekesisust. Olukord kujunes keerukaks just koolmeistritele. Nemad pidid üldises kirjutusviiside segaduses aga koolis midagi konkreetset õpetama. Puudusid ühtsed eesti keele õpetamise normid. (Raag 2008)

1874. aasta ajaleht „Eesti Postimees“ nr. 46 kirjutas: „Toimus 26. Liivimaa rahvakoolmeistrite konverents Valga linnas. Räägiti ka emakeele (läti keele ja eesti keele) õpetamisest, kus rõhutati, et kool peab andma lapsele kaasa kõne ja kirjastükiosavuse. Kõnelemise harimine ja harjutamine sünnib 3 kohas: vanemate majas, koolis ja igapäevases elus, kirjastükki toimetab ükspäinis kool. Koolil aga on selletarvis üks riist ja abi, see on emakeele grammatika, mis aga siia- ajani meie kooli tunniplaanide pääl sugugi ei seisa. (...) Konverents ühendas ennast sinna, et emakeele grammatika jaoks

iseäralised tunnid kihelkonna kooli tunniplaani peal peavad seisma. Mil kombel emakeele grammatikat õpetama peab, ei saand kinnitatud.“ (Hansson 1991)

1876. aastal avaldas Tartu vallakooli õpetajate seminari õppejõud Juhan Kurrik ajalehes „Eesti Postimees“ nr. 33 artikli pealkirjaga „Eesti kirjaviisid“, kus ta väidab, et eesti keeles olevat tekkinud terve leegion kirjaviise ja et koolmeistrid on sellega sattunud raskustesse, kuna nad ei tea, mida õpetada. Edasi ütleb ta „(...) teadlased võivad ju küll igasuguseid märke ja pöönu tähtedele panna, kuid koolis õpetajad ja õppijad nõuavad: kirjaviis olgu lihtne ja labane, kerge ja selge niihäste lugeda kui ka kirjutada.“ (Kask 1970, lk 310- 311)

1884. aastal ilmus keeleteadlase Karl August Hermannini „Eesti keele grammatik: Koolide ja iseõppimise tarvis kõikidele, kes Eesti keelt õigesti ja puhtasti kõnelema ja kirjutama ning sügavamalt tundma ja uurima tahavad õppida“. Oma grammatikas püüdis Karl August Hermann omakorda normeerida keelt. Ta arvestas enam senise kirjakeele traditsioone ja pooldas järjekindlalt pikkade vokaalide tarvitamist (näit. pää. võõras jt.). Kuna Karl August Hermann toetus Jakob Hurda seisukohtadele, mis tunduvat erinesid Mihkel Veske ja Juhan Kurriku omadest, siis kutsus tema raamat esile tohutu kriitika ja arutluste laviini omaaegses ajakirjanduses. (Raag 2008) Nii ei parandanud ka grammatikaõpiku "Eesti keele grammatik: Koolide ja iseõppimise tarvis kõikidele, kes Eesti keelt õigesti ja puhtasti kõnelema ja kirjutama ning sügavamalt tundma ja uurima tahavad õppida" ilmumine esialgu palju olukorda.

Keeleteadlane ja filoloogiprofessor Arnold Kask märgib oma raamatus „Eesti kirjakeele ajalugu“, et tänu koolmeistritele, kes olid algatajateks ja juhtivateks jõududeks keeleküsimumustes saavutati mingisugunegi kokkulepe ja tulemus. (1970) Keeleuuendamise ja normeerimise tegevusega läks kaasa ka Valga koolmeister Hans Einer. Olles 1881. aastast Eesti Kirjameeste Seltsi liige, oli ta aktuaalsete probleemidega hästi kursis.

4.3 Hans Einer „Lühikene Eesti keele õpetus rahwakoolidele“

Hans Einer alustas keelealast tööd juba Toris 1879. aastal, olles sealses kihelkonnakoolis abiõpetaja. Ta võrdles Ahrensi ja Wiedemanni grammatikaid ning tegi neist kokkuvõtte. Samuti uuris ta ka Mihkel Veske koostatud grammatikat „Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse wiis“ (1879). (Einer 1991)

Nagu eelpool juba lugeda võis, valitses keelenormeerimise küsimustes 19. sajandi lõpukümnenditel segadus. Eesti kirjaviis hakkas küll ühtlustuma, kuid ühtset grammatikat ei olnud. Eesti Kirjameeste Selts kuulutas isegi 1880. aasta jaanuaris välja eesti grammatika auhinna. Auhinnale kandideeriv grammatika pidi olema mõeldud vallakoolidele õpikuks ja maht ei tohtinud ületada kümmet trükipoognat. Auhinna suuruseks määrati 100 rubla hõbedas. Otsuses märgiti, et „hinnahimustajad peavad oma töö kahe aasta sees käsikirjana sisse andma“ (Kask 1970, lk 288). Kahe aasta jooksul ei laekunud küll ühtegi käsikirja, kuid auhind ergutas ilmselt paljusid kirjutama.

1884. aastal ilmus Karl August Hermann'i eestikeelne grammatikaõpik „Eesti keele grammatik: Koolide ja iseõppimise tarvis kõikidele, kes Eesti keelt õigesti ja puhtasti kõnelema ja kirjutama ning sügavamalt tundma ja uurima tahavad õppida“. Hermann'i grammatikaga samal aastal ilmus Tartus ja Riias Jaan Nebokati „Kündja` Eesti keeleõpetus, nenda kui Eestikeelt Kesk- Eestimaal räägitakse“. Raamat toetus Eduard Ahrensi ja Ferdinand Johann Wiedemanni grammatikatele. (Raag 2008, lk 111)

1885. aastal ilmus aga Valga Eesti Peetri kirikukooli õpetaja ja juhataja Hans Eineri eesti keele grammatikaõpik „Lühikene Eesti keele õpetus rahvakoolidele“ 2000 eksemplaris (Annus 1995, lk 132). Oma grammatikaõpikut koostades toetus Hans Einer Karl August Hermann'i grammatikale, kuid tõi sisse ka rea erinevusi. Näiteks tõi Hans Einer kaudsesse kõneviisi - vat tunnuselise lõunaeestilise vormi. Hermann'il oli kaudses kõneviisis da-infinitiivi vorm (näit. Hermann'il „mina paluda“, Eineril „mina paluvat“). Keeleteadlane Arnold Kask tõstis esile Hans Eineri grammatika lauseõpetuse osa. Eineri loodud oskussõnadest on mõningaid kasutusel tänapäevalgi nagu laiendatud lihtlause, kiillause jne. Otstarbekaks ei peetud Hans Eineri ainsuse osastavast käändest lähtuvat deklinatsioonisüsteemi. (Hansson 1991)

Hans Einer saavutas grammatikaõpikute koostajana tähelepanu ja tunnustust. Keeleteadlase, professor Andrus Saareste raamatust „Kaunis emakeel“ võime lugeda: „Hans Eineri tegevusaegses ajakirjanduses oli tihtipeale temast juttu kui mehest, kes on tuntud eesti keele grammatikate autorina. „Lühikese eesti keele õpetuse rahvakoolidele“ ilmumise aastal 1885. leidis ajalehes „Olevik“ teade rubriigis „Keel ja Kirjandus, uuemad soovitatavad raamatud“: „H. Eineri „Lühikene eesti keele õpetus rahvakoolidele“ hind 35 kop. Hää, täieline raamat selles õpetuses, mida koolis kasuga võib tarvitada, sest ta on koolis üles kasvanud. Tänu väljaandjale“. (Hansson 1991)

Raimo Raagi raamatust „Talurahva keelest riigikeeleks“ võime lugeda, et eesti kirjaviisi ühtlustamisele aitasid kaasa kõik eestikeelsed grammatikad, mis Karl August

Hermanni omale järgnesid (...) „Eriti aga tuleb esile tõsta Valga kooliõpetaja Hans Eineri keeleõpikut „Lühikene eesti keele õpetus rahvakoolidele“, mille esmatrükk ilmus 1885. aastal ja teine trükk 1894. aastal. Hans Eineri õpik paistis silma selguse, ülevaatlikkuse ja näitlikkusega ning aitas tõhusalt kaasa keeleõppele ning sellega kaudselt ka kirjakeele arengule.“ (Raag 2009, lk 111)

Artiklis „Tänapäeva Eesti kirjakeele uurimine. Süntaks“ märgib Mati Erelt „Esimene eestikeelne eesti keele lauseõpetus sisaldub Valga kooliõpetaja Hans Eineri vähenõudlikus õpikus „Eesti keele õpetus rahvakoolidele“ (1885). Sellest tunduvalt põhjalikum, kuid siiski mitte eriti õnnestunud on Karl August Hermanni „Eesti keele Lause- õpetus“ (1896). (Erelt 2002)

1893. aastal, venestamisreformide käigus saadeti koolidesse uued eeskirjad, mis nõudsid, et kasutusele võetaks tõlkeõpikud. 19. sajandi lõpul täiendati eeskirju veelgi ja sealt alates tulid ka vallakoolides käibele venekeelsed õpperaamatud. Ainult emakeeletundides olid kasutusel Carl Robert Jakobsoni „Kooli Lugemise raamat“ ja Hans Eineri „Lühikene Eesti keele õpetus rahvakoolidele“. (Andresen 1995) Hans Eineri „Lühikene Eesti keele õpetus rahvakoolidele“ oli käibel 15 aastat, kuni autori poolt ilmus täiendatud trükk 1900. aastal pealkirjaga „Eesti keele õpetus algkoolidele“ (sellest anti välja 9 trükki aastatel 1890- 1923) ja viis aastat hiljem „Eesti keele õpetus koolidele“ (sellest õpikust on aastatel 1905- 1920 antud välja 8 trükki). (Eesti kooli bibliograafiline... 1998, lk 33)

Hans Einer töötas eesti keele ja grammatikaalase õppekirjanduse alal peaaegu pool sajandit. Tema eesti keele grammatikaõpikud on näitlikud, kergesti mõistetavad ja ülevaatlikud. Grammatika terminid on esitatud eesti, ladina, vene ja soome keeles, on käsitletud värsiõpetust ja kirjanduse põhiliike. Ta on lisanud õpikusse näiteid rahvaluulest ja eepostest ning luulest. (Eesti kooli bibliograafiline... 1998, lk 33)

Eesti keele kirjeldamine ja korraldamine sai uue hoo sisse pärast 1905. aasta revolutsiooni. Siis muutus uuesti aktuaalseks eesti kirjakeele normide ühtlustamine ja eesti kirjakeele arendamine euroopalikuks kultuurkeeleks. 1907. aastal asutati Eesti Kirjanduse Selts, kus peamisteks ülesanneteks võeti eesti keele uurimine ja arendamine. Juba asutamiskoosolekul 8. augustil 1907. aastal tulid kõne alla keeleküsimused ja valiti ka komisjon kirjaviisi revideerimiseks ja ühtlustamiseks.

Esimesse komisjoni, millest hiljem kujunes Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteimkond valiti kümme liiget: K. Leetberg, O. Kallas, H. Einer, J. Kurrik, J. Jõgever, A. Haava, O. Suits, A. Jürgenstein, J. Tõnisson ja K. A. Hermann (Kask 1970). Hans Eineri valimine

Eesti Kirjanduse Seltsi keeleküsimumste komisjoni näitab tema pädevust ja tuntuks sellel alal. Eestimaa Rahvahariduse Seltsi ja Eesti Kirjanduse Seltsi ühisettevõtmisel korraldati aastatel 1908–1911 neli keelekonverentsi, kus võeti vastu hulk tähtsaid otsuseid eesti õigekirjutuse ja sõnamuutmise ühtlustamiseks (Kask 1970)

1904. aastal ilmub Tartu Ülikooli eesti keele lektori ja hilisema eesti keele professori Jaan Jõgeveri "Eesti keele õpetus koolidele ja iseõppijatele", 1919-1920. aastatel aga juba täielik ja üksikasjalikum "Eesti keele grammatika, I- III". 1918. aastal ilmub Jaan Jõgeveri sulest veel "Eesti keele häälikute ajalugu". 1914. ja 1922. aastal annab H. Põld välja "Eesti keele õpetuse koolidele, I- II" ja "Eesti keeleõpetuse, I- II" (1915, 1922). (Saareste 2006, lk 40)

Hans Eineri grammatikaõpikut „Lühikene eesti keele õpetus rahvakoolidele“ ja selle parandatud ja täiendatud trükke „Eesti keele õpetus algkoolidele“ ja „Eesti keele õpetus koolidele“ (vt Lisa 4) kasutati õpikuna koolides laialdaselt ja pikka aega. Koguteoses „Eesti kooli ajalugu 2. köide 1860. aastaist 1917. aastani“ (2010, lk 615) on ära toodud, et Rakvere Õpetajate seminaris õpetas Cimze seminari kasvandik Ernst Rosenberg (Raatmaa) eesti keelt õpilastele Hans Eineri grammatika alusel. Aasta oli siis 1912. aastatel 1907- 1917 õpetas ka Tartu Õpetajate Seminaris õpetaja Johan Jurkatam grammatikat Hans Eineri „Eesti keele õpetus koolidele“ alusel, mis oli õpetajate seminaris ametlikuks õpikuks. (Laul *et al* 2010, lk 618). Hans Eineri grammatikaõpikud vahetati välja peale 1920. aastal vastu võetud algkoolide seadust. Koolireform muutis õpetuse sisu ning õppeprogramme, mis omakorda mõjutasid õppekirjandust. (Kooliraamatu arengust... 1996)

Hans Eineri eesti keele grammatikaõpikute koostamine langeb kokku mitmete tollaste ühiskondlike ja rahvuslike hariduspoliitiliste suundumustega. 19. sajandi ühiskonna moderniseerumisega kaasnes kõikjal, nii Euroopas kui ka Venemaal keele normeerimine, mis oli seotud eelkõige haridussüsteemi ja koolivõrgu korrastamisega (Sassoon 2008). Eineri keelealase tegevuse ühiskondliku taustana võib välja tuua nii rahvusliku ärkamisaja hariduslikud püüdlused, kui ka venestamisega kaasnenud eesti keele kasutamise takistused koolides. Oma esimese eesti keele grammatika õpiku andis ta välja 1885. aastal, vahetult enne 1887. aasta vene keskvõimu nõuet („Ajutised täiendavad määrused algkoolide juhtimise kohta Liivi-, Kura- ja Eestimaa kubermangudes“), mis kohustasid õppeainete läbimist vene keeles. Hans Eineri keelealane töö langes kokku oma kooli rajamise, koolijuhtimise ja eesti keele õpetamisega mitmetes Valga linna koolides, seega tegi ta seda tööd erinevate tegevustega samaaegselt.

Hans Eineri grammatikaõpiku koostamist võisid mõjutada nii isiklikud ambitsioonid, Eesti Kirjameeste Seltsi keeleuuenduslikud püüded, kui ka praktiline vajadus sellise õpiku järele. Oma esimese õpiku koostamisel toetus Hans Einer eelkõige Karl August Hermannini grammatikale tuues omalt poolt sisse ka rea erinevusi.

Hans Eineri grammatikaõpikutest anti välja hulgaliselt kordustrukke ja neid kasutati koolides üle Eesti 40 aastat. Hans Eineri grammatikaõpikud on huvilistele ka tänapäeval kättesaadavad ja ELNET Konsortsiumiga liitunud raamatukogude ühiskataloogis ESTER leitavad. Hans Eineri grammatikaõpikud on digiteeritud ja e-raamatuna loetavad (ESTER 2014). Hans Eineri grammatikaõpikud kuuluvad Eesti trükise Punase Raamatu kollektsiooni.

Valga keskraamatukogu kodulooriulil on järgmised Hans Eineri grammatikaõpikud:

1. **Eesti keele õpetus algkoolidele** / Kirjutanud H. Einer, kooliõpetaja Valgas.- Tallinn : Ploompuu raamatukauplus, 1906 (Tallinn : C. Keyler ja poeg).- 96 lk.- 5. (3. parand.) tr.
2. **Eesti keele õpetus algkoolidele** / H. Einer.- Tallinnas : Ploompuu raamatukauplus, 1918 (Tallinn : J. & A. Paalman).- 88 lk.- 7. tr.
3. **Eesti keele õpetus koolidele** / Kirjutanud H. Einer, kooliõpetaja Valgas.- Tallinn : J. Ploompuu, 1905 (Tallinn : М. Шиффер).- 143, [1] lk.- 3. täiend. tr.
4. **Eesti keele õpetus koolidele** / Kirjutanud H. Einer, kooliõpetaja Valgas.- Tallinn : J. Ploompuu raamatukauplus, 1908 (Tallinn: M. Schiffer).- 143, [1] lk.- 4. täiend. tr.
5. **Eesti keele õpetus koolidele** / H. Einer.- Tallinnas : J. Ploompuu raamatukauplus, 1918 (Tallinn : J. ja A. Paalman).- 143, [1] lk.- 7. tr.

KOKKUVÕTE

Käesolevas lõputöös „19. sajandi Valga koolide arengust. Valga esimese eestikeelse kooli juhataja, pedagoogi ja õpikute autori Hans Eineri tegevusest“ käsitlesin 19. sajandi Valga koolide arengulugu ja Hans Eineri tegevust linna esimese eestikeelse õppetööga koolis. Valgas tuntud rahvusliku ärkamisaja tegelase, pedagoogi ja õpikute autori Eineri tegevuse uurimisega püüdsin oma töös kustutada senist lünka 19.sajandi Valga linna koolide arenguloos. Nimelt Valga haridusloos puudub veel tolle aja kohta terviklik ülevaade.

Oma uurimustöös püüdsin leida vastuseid järgmistele küsimustele: millised haridusreformid reguleerisid hariduse andmist 19. sajandil; millised koolid tegutsesid Valgas 19. sajandil; millised olid esimese eestikeelse õppetööga kooli asutamise eeldused ja vajadused Valgas; milline oli Hans Eineri panus eestluse kujunemisele Valga linnas; mis põhjusel tekkis Hans Eineril emakeeleõpikute koostamise vajadus? Vastuseid nendele uurimusküsimustele püüdsin leida 19. sajandi Valga hariduselu arengust tsaari Venemaa haridusreformide taustal ning tollase hariduse edendaja Hans Eineri tegevuse analüüsimisel.

Küsimustele vastuseid otsides kasutasin nii narratiivse kui ka ajaloolise uurimuse meetoodikaid. Narratiivse ja ajaloolise uurimuse metoodika eeldab uurimustöö teemaga haakuvaid ajalooliste publikatsioonide, mälestuste ning arhiividokumentide analüüsi ja kirjeldusi. 19.sajandi Valga haridusloolisi üksikuid andmeid kogusin erinevatest eesti hariduslugu käsitlevatest trükistest: „Eesti kooli ajalugu 1. köide 13. Sajandist 1860. aastateni“ (1989), „Eesti kooli ajalugu 2. köide 1860. aastaist 1917. aastani“ (2010), Lembit Andreseni „Eesti kooli ajalugu“ (1995) ja Allan Liimi koostatud „Haridusinstituutsioonid Eestis keskajast kuni 1917. aastani“ (1999). Andmeid nii Valga ajaloo, kui koolivõrgu kohta kogusin ka 1932. aasta koguteosest „Valgamaa: Maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus“ ja Valga Muuseumi aastaraamatutest. Tänuväärseiks lisamaterjaliks kujunesid ka järgmised memuaarkirjanduse väljaanded: Johan Köpp „Mälestuste radadel I“ (1991), Anton Jürgensteini „Minu mälestused I- II“ (2011), Peeter Grünfeldti „Minevikku jälgimas“. (1923) Ka Valga muuseumi arhiiviallikatest leidsin oma uurimuse jaoks vajalikke originaalseid lisadetaile.

19.sajandi Valga haridusloo taust on väga mitmepalgeline, peegeldades ka tollase Vene tsaaririigi Balti kubermangudes toimunud erinevaid ühiskondlikke ja majanduslikke muutusi. Sellesse ajajärku mahuvad pärisorjuse kaotamine, feodaalsete suhete lagunemine, radikaalsed haridusreformid, rahvuslik ärkamisaeg ja venestamine. Ka Valga linna ja hariduskorralduse arengus kajastusid need protsessid. Uurimustöö „peategelase“ Hans Eineri tegevuse kirjeldamisel ei saa mööda vaadata alanud muutuste protsessi teguritest ja tulemustest. Seetõttu pühendasin oma töös kaks esimest peatükki 19.sajandi haridusreformide ja Valga koolivõrgu kujunemise kirjeldusele.

Esimeses kahes peatükis „Haridusreformid ja koolivõrk linnades 19. sajandil“ ja „Valga linna koolide ajaloost 19. sajandil“ käsitlesin lähemalt ülevenemaalise haridusreformiga kaasnevat määrusi, korraldusi ja tulemusi, mis otseselt või kaudselt puudutasid ka Valga koolide korraldust. 1802. aastal loodud Venemaa Rahvahariduse ministeeriumi poolt välja töötatud uue koolikorralduse eeskirjade alusel hakkasid arenema avalikud ja erakoolid linnades. Koolikorralduse ühe olulise muudatusena kaasnes kiriku rolli vähenemine hariduse juhtimisel. Kuid 1820. aastal muudeti senist koolikorraldust. Senised koolitööbid linnades jäid küll püsima, kuid olid nüüd rangelt seisuslikud ja üksteisest eraldatud nii õppetöö sisu, kui ka eesmärkide poolest. Taas suurendati oluliselt kiriku rolli koolide juhtimisel ja korralduses. See otsus näitas tollase keskviimu muutunud suunda, loobuti esialgsest radikaalsusest. Kaudselt mõjutas see ka Valga esimese eestikeelse kooli rajamist, mis oli eelkõige seotud kirikuga.

Koolireformi tulemusena tegutsesid Valga linnas erinevatel kümnenditel poeg- ja tütarlaste elementaarkoolid, erineva õppetasemega erakoolid, kreiskool, linnakool ja kõrgem algkool, raudteealgkool, juudi algkool, luteri- ning õigeusu kirikukoolid. Haridusreformi tulemusel avati Valga esimene avalik elementaarkool poeglastele 1822. aastal ja tütarlastele 1837. aastal. Koolireformi käivitamine mõjutas ka Valga kultuurielu. 1849. aastal avati Valgas Liivimaa kihelkonnakooliõpetajate ja kõstrite seminar, mida tuntakse selle asutaja ja kauaegse juhataja Jānis Cimze järgi Cimze seminarina. Nimetatud seminaris on haridust omandanud üle 100 eesti soost noormehe. Lisaks koolmeistritele võrsus Cimze seminarist mitmeid andekaid koorijuhte, heliloojaid, samuti kirjanikke ja tuntud ühiskonnaelu tegelasi.

Valga linna elanikkond hakkas 19.sajandi II poolel jõudsalt kasvama, sellega koos suurenes ka koolide arv. 1860. aastatel töötas Valgas ühes linnapiirkonna ja Luke eeslinnaga juba 11 kooli 23 õpetaja juhatusel. Püsiv ja mitmekülgne koolivõrk kujunes Valgas välja 19. sajandi lõpuks. Valga kooli ja kultuurielu mõjutas ka elanikkonna

mitmerahvuseline koosseis. Kui 19. sajandi alguses olid sakslased ülekaalus ja lätlasi ning eestlasi peaaegu võrdselt, siis 1880. aastatel oli eestlasi juba linna 4200 elanikust 978 ehk 23,3%.

Esimene eestikeelse õppetööga alghariduskool, Valga linna Peetri kirikukool avati Valga linnas 3. märtsil 1880. aastal. Kooli kutsuti juhatama Cimze seminari lõpetanud Hans Einer, kes 10. augustil 1880. aastal pidulikult ametisse kinnitati. 1880. aastate koolikorralduse „Ajutised täiendavad eeskirjad...“ tõid kaasa venekeelse õppetöö korralduse nõude. Kui õppetöö linnakoolides oli seni toimunud valdavalt saksa keeles, siis uute eeskirjade kohaselt pidi kõiki õppeaineid (peale usuõpetuse ja kirikulaulu) õpetatama vene keeles. Ajutised täiendavate eeskirjade alusel reorganiseeriti kogu koolide juhtimis-, haldamis- ja järelevalvesüsteem, töötati välja uued õppeplaanid ja –programmid ning hakati enamikus ainetes kasutama venekeelseid õpikuid. Venestusreformide käigus muudeti saksakeelne Valga kreiskool 1886. aastal venekeelseks linnakooliks. Uued hariduskorraldused mõjutasid ka Valga linna Peetri kirikukooli (Eineri kool) õppetööd. Vastavalt tollasele venestamispoliitikale kehtestati koolis varasemast süsteemsem õppekava ja vene keeles õpetamise nõue. Siiski lubati kirikukoolil, kui erakoolil mõnel õppeaastal kasutada alamates klassides õppekeelena ka eesti keelt.

Uurimustöö kolmandas peatükis „Valga Linna Peetri Kirikukool ehk Eineri kool“ kirjeldasin lähemalt Valga esimese eestikeelse kooli tekke- ja arenemislugu. Valga linna Peetri Kirikukoolil oli Valga hariduselus väga oluline tähtsus. Esmakordselt Valga ajaloos hakati Valga linna Peetri Kirikukoolis lapsi õpetama emakeeles. Koolmeister Hans Eineri juhtimisel (1880- 1891 ja 1894- 1906) said õpilased koolist korralikud algteadmised eesti keele ja õigekirjutuse alal ning üldharivad teadmised ja rahvusliku meelsuse. Valga linna Peetri Kirikukool andis 37 aasta jooksul enam kui 2000 Valga linna ja lähiümbruse lapsele alghariduse.

Lõputöö viimases neljandas osas „Hans Eineri elust ja tööst“ tutvustan lähemalt Eineri elukäiku, pedagoogilist ja kultuurilist tegevust. Õpingud Cimze seminaris (1874 – 1878) panid aluse Hans Eineri pedagoogilistele tõekspidamistele. Jānis Cimzel oli oma õpilaste seas suur autoriteet ja tema õpetusi kasutasid tema õpilased hiljem oma töös. Nii Cimze seminari õppetöö kui ka koolijuhi Jānis Cimze isiku mõju peegeldusid Hans Eineri tegevustes. Peale seminari lõpetamist töötas Hans Einer kaks aastat Tori kihelkonnakoolis ja kutsuti siis Valka, Valga linna Peetri Kirikukooli köster-koolmeistriks. Eesti keele õpetajana töötas Hans Einer Valgas ühtekokku 39 aastat.

Peale Cimze seminari on Hans Einer õpetanud eesti keelt ja usuõpetust Valga erinevates koolides: aastatel 1886- 1917 Valga linnakoolis ja aastatel 1895- 1917 Valga tütarlaste progümnaasiumis. 1896 - 1912 aastatel õpetas ta Valga linna algkoolis usuõpetuse ja eesti keele kõrval ka saksa keelt. Eesti keelt õpetas ta veel 1910 - 1917 aastail Valga reaalkoolis ja 1910- 1915 aastatel Valga raudteealgkoolis.

Valgas kujunes Hans Einerist üks silmapaistvamaid eestluse organiseerijaid linnas. Ta osales laulukoori loomisel, näidendite etendamisel ja pidude ning näitemüükide korraldamisel. Hans Eineri juhatusel kanti Valgas ette 7. veebruaril 1881. aastal esimene eestikeelne näitemäng. Samal, 1881. aastal rajas Hans Einer Valgas ka eestlaste esimese laulukoori. 17. märtsil 1891. aastal toimus tema eestvedamisel Valga esimese eesti seltsi, Valga Eesti Karskusseltsi asutamiskoosolek, Einer valiti seltsi esimeheks. Karskusselts kujunes suurimaks omataoliste seas ja kuni „Säde“ seltsi asutamiseni koondas enda ümber kõik Valga kultuurilembelised eestlased. Hans Einer tegi kaastööd ajalehtedele „Sakala“, „Olevik“ ja „Eesti Postimees“, pidas laialdast kirjavahetust paljude tolle aja kultuurielu nimekate esindajatega, kogus rahvaluulet, tegeles tõlkimisega.

Aastatel 1881- 1893 osales Hans Einer Eesti Kirjameeste Seltsi tegevustes. Ta lõi kaasa eesti keele uurimisel ja korraldamisel ning uue kirjaviisi propageerimisel. 19. sajandi lõpukümnenditel valitses eesti keele normeerimise küsimustes segadus. Eesti kirjaviis hakkas küll ühtlustuma (mindi üle soomepärasele Ahrensi kirjaviisile), kuid ühtset grammatikat ei olnud. Eesti keele õpetajana oli Hans Einer olukorraga väga hästi kursis. Ta oli juba Toris 1879. aastal alustanud keelealase tegevusega võrreldes Eduard Ahrensi ja Ferdinand Johann Wiedemanni grammatikaid ning tehes neist kokkuvõtte. Samuti uuris ta ka Mihkel Veske koostatud grammatikat.

Hans Eineri koostatud eesti keele grammatikaõpik „Lühikene Eesti keele õpetus rahwakoolidele“ ilmus 1885. aastal 2000 eksemplaris. Oma grammatikaõpikut koostades toetus Hans Einer Karl August Hermannini grammatikale, kuid tõi sisse ka rea erinevusi. Näiteks tõi Hans Einer kaudsesse kõneviisi - *vat* tunnuselise lõunaeestilise vormi. Sama grammatikaõpiku kordustrükk ilmus üheksa aastat hiljem, 1894. aastal. Hans Eineri „Lühikene Eesti keele õpetus rahwakoolidele“ oli käibel 15 aastat, kuni autori poolt ilmus täiendatud trükk 1900. aastal pealkirjaga „Eesti keele õpetus algkoolidele“ (sellest anti välja 9 trükki aastatel 1900- 1923) ja viis aastat hiljem „Eesti keele õpetus koolidele“ (sellest õpikust on aastatel 1905- 1920 antud välja 8 trükki). Hans Einer saavutas grammatikaõpikute koostajana tähelepanu ja tunnustust. Tema õpikud aitasid tõhusalt

kaasa eesti keele õppimisele ning sellega kaudselt ka eesti kirjakeele arengule. Hans Eineri grammatikaõpikuid kasutati eesti koolides 40 aastat.

19. sajandi lõpuks oli Valga linn rahvaarvult tõusnud Eesti linnade hulgas Tallinna, Tartu, Narva ja Pärnu järel viiendale kohale, kuid tolle aja eesti kultuurilukku on ennast tugevamalt jäädvustanud eelkõige Tartu ja Viljandi. Valga kujunes tänu raudtee arengule pigem kiiresti arenevaks tööstuslinnaks. 19. sajandi Valga kultuuriloos on üldtuntud kuulsust saavutanud peamiselt Jānis Cimze, kelle varju on teenimatult jäänud Hans Einer. Käesoleva uurimustöö kaudu püüdsin tõsta ka Hans Eineri haridus- ja kultuuriloolist rolli ning olulisust väljaspool Valgat.

KASUTATUD ALLIKAD

Arhiivimaterjalid

Valga Muuseum, VaM F. 154

Valga muuseum, f 333, Ar. 171:2

Valga muuseum, f 761, Ar. 466:1

Valga muuseum, f 1172, Ar. 706:1

Valga muuseum, f 1845, Ar. 1116

Valga muuseum, f 4081, Ar. 2448:2

Internetiallikad

Anton, E. 2007. *Valga linna ajaloolised traditsioonid. Valgas, suvel, 1927. aastal.*

<http://www.folklore.ee/pubte/ajaloolist/valga/valga.html> (16.04.2014)

Eesti keele instituut. 2014. Eesti keele käsiraamat.

<http://www.eki.ee/books/ekk09/index.php?p=1&p1=3> (15.03.2014)

E- kataloog ESTER Tallinn

http://tallinn.ester.ee/search~S1*est?/aeiner/aeiner/1%2C39%2C198%2CB/exact&FF=aeiner+hans+1856+1927&1%2C17%2C (10.05.2014)

Valga Keskraamatukogu

http://www.valgark.ee/?page_id=91 (20.04.2014)

http://www.valgark.ee/Valga_kultuuriloolised_paigad.pdf (30.04.2014)

Salm, A. 2006. *Valgalased peavad meeles koolimeest Hans Einerit.*- Valgamaalane

<http://www.valgamaalane.ee/2212571/valgalased-peavad-meeles-koolimeest-hans-einerit>
(22.04.2014)

Kirjandus

- Ajalooline Valga*. 1999. Koost. Juzar, M. Valga: Litero
- Andresen, L.** 1985. *Eesti kooli vanem ajalugu*. Tallinn: Valgus
- Andresen, L.** 1995. *Eesti kooli ajalugu*. Tallinn: Avita
- Andresen, L.** 2002. *Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu III. Koolireformid ja venestamine (1803- 1918)*. Tallinn: Avita
- Eestikeelne keskharidus 100 : konverentsi ettekanded*. 2006. Tartu: Guttenberg
- Eesti kooli ajalugu 1. kd, 13. sajandist 1860. aastateni*. 1989. Toim. Laul, E. Tallinn: Valgus
- Eesti kooli ajalugu. 2. köide, 1860. aastaist 1917.aastani*. 2010. Koost. Laul, E. ; toim. Varik, V. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus
- Eesti kooli biograafiline leksikon*. 1998. Koost. Rannap, H. Tallinn: Eesti entsüklopeediakirjastus
- Elango, A.** 1988. *Eesti kooli ja pedagoogilise mõtte ajaloost*. Tartu : Tartu Riiklik Ülikool
- Einer, H.** 2003. *Sauna Antsu saaga*. Toronto: [Eineri] kirjastus
- Haridusinstituutsioonid Eestis keskajast kuni 1917. aastani*. 1999. Koost. Liim, A. Tartu: Rahvusarhiiv
- Jānis Cimze ja Valga seminar Eesti kultuuriloos*. 1999. Koost. Haamer, V. Tartu: Vanemuise seltsi kirjastus
- Jürgenstein, A.** 2011. *Minu mälestused. I-II*. 2. tr. [Tallinn] : Eesti Päevaleht
- 220 aastat Valga kreisist*. 2003. Koost. Juzar, M. Valga : Litero
- Kask, A.** 1970. *Eesti kirjakeele ajaloost. 2. osa*. Tartu : Tartu Riiklik Ülikool
- Kooliraamatu arengust Eestis. 12.-14. märtsini 1992 Tartus toimunud Eesti kooliajaloo V konvetentsi materjalid*. 1996. Tartu: Forseliuse selts
- Kõpp, J.** 1991. *Mälestuste radadel I. Kodu ja Kool*. Tallinn: Eesti raamat
- Laar, M.** 2006. *Äratajad : rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad*. Tallinn: Grenader kirjastus
- Laherand, M.-L.** 2008. *Kvalitatiivne uurimisviis*. Tallinn: Infotrükk
- 400 aastat Valga linna*. 1984. Koost. Vallner, A. Tallinn: Eesti raamat
- Pöld, P.** 1992. *Eesti kooli ajalugu*. Tartu: Tartu ülikool
- Raag, R.** 2008. *Talurahva keelest riigikeeleks*. Tartu: Atlek

- Raudsepp, A.** 2006. *Ajaloo õpetamise metoodika käsiraamat. Ajalugu koolitunnis 1.* Tartu : Bookmill
- Saareste, A.** 2006. *Kaunis emakeel : vesteid eesti keele elust-olust : näiteid eesti keelest ja meelest 1524-1958.* Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
- Sassoon, D.** 2008. *Euroopa kultuuri ajalugu aastast 1800 kuni tänapäevani.* Tallinn: Kirjastus Varrak
- „Säde“ selts ja teater 1902- 1940. 2001/2002. Koost. Juzar, M. Valga: Litero
- Tesch, R.** 1990. *Qualitative research. Analysis types & software tools.* London etc.: Routledge Falmer.
- Valga gümnaasium. Kooli vaim. Mälestusi, pilte, kilde ajaloost.* 2004. Koost. Juurikas, P; Püss, T. Valga: Valga gümnaasium
- Valgamaa : maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus.* 1932. Toim. Tammekann, A. & Luha, A. & Kant, E. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus
- Valga linna kroonikaraamat.* 2005. Koost. Duvin, A. Valga: Litero

Perioodika

- Aaviste, H.** 1999. *Veel kuulsaid Valga seminariste.-* Valgamaalane, 8.06
- Einer, V.** 1997. *Hans Einer- kooli- ja kirjamees.-* Valgamaalane, 31.05
- Einer, V.** 1991. *Valga eestluse rajaja. Ülehomme möödub 135 aastat Valga Eesti kooli- ja seltsitegevuse rajaja ning edendaja Hans Eineri sünnist.-* Valgamaalane, 15.06
- Erelt, M.** 2002. *Tänapäeva eesti kirjakeele uurimin. Süntaks.-* Emakeele seltsi aastaraamat, nr 48
- Hansson, E.** 1991. *Koolimees Hans Einer.-* Valgamaalane, 25.07
- Hansson, E.** 1991. *Koolimees Hans Einer.-* Valgamaalane, 27.07
- Hansson, E.** 1991. *Koolimees Hans Einer.-* Valgamaalane, 30.07
- Hansson, E.** 1991. *Koolimees Hans Einer.-* Valgamaalane, 01.08
- Hansson, E.** 1991. *Koolimees Hans Einer.-* Valgamaalane, 03.08
26. Liivimaa rahvakoolmeistrite konverents Valga linnas. 1874.- Eesti Postimees, 13. 11
- Kurrik, J.** 1876. *Eesti kirjaviisid.-* Eesti Postimees, 18.08
- Lee, A.** 1960. *Märkmed mineviku hariduselust. Eineri kool- Valga kommunist,* 24.09
- Lee, A.** 1960. *Märkmed mineviku hariduselust. Eineri kool- Valga kommunist,* 27.09
- Lee, A.** 1960. *Märkmed mineviku hariduselust. Eineri kool- Valga kommunist,* 29.09

LISAD

Lisa 1 Hans Einer

(Allikas: Valgamaalane <http://www.valgamaalane.ee/2212571/valgalased-peavad-meeles-koolimeest-hans-einerit>)

Lisa 2 Valga. Endine Eineri kool Viljandi tänavas 1965. aastal

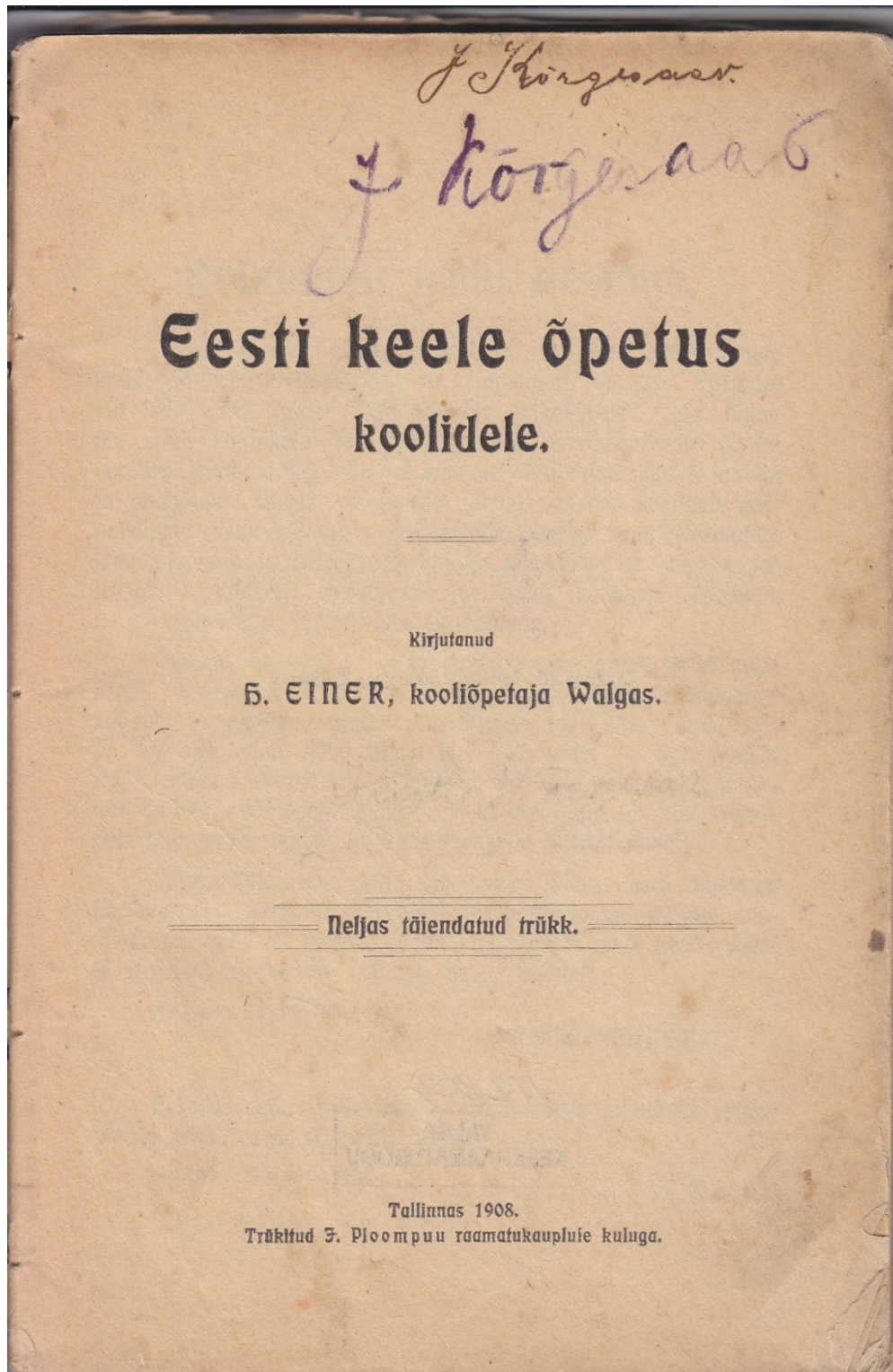
Selles majas asus Valga linna Peetri kirikukool aastatel 1880-1885 ja 1887- 1892 (Allikas VaM F. 154, Valga Muuseum)

Lisa 3 Mälestuskivi Valga linna Peetri kirikukoolile

(Allikas: Valga keskraamatukogu koduleht
http://www.valgark.ee/Valga_kultuuriloolised_paigad.pdf)

Lisa 4 Hans Eineri „Eesti keele õpetus koolidele“

Hans Eineri eesti keele grammatikaõpiku „Eesti keele õpetus koolidele“ (1908) tiitelleht.
(Allikas: Valga keskraamatukogu)

SUMMARY

ON THE DEVELOPMENT OF SCHOOLS IN VALGA IN THE 19TH CENTURY. ON THE ACTIVITY OF THE DIRECTOR OF THE FIRST ESTONIAN LANGUAGE SCHOOL IN VALGA, THE PEDAGOGUE AND SCHOOLBOOK AUTHOR HANS EINER

The aim of this diploma paper of Anujelisa Lehtmetts titled “on the development of schools in Valga in the 19th century. On the activity of the director of the first Estonian language school in Valga, the pedagogue and schoolbook author Hans Einer” is to give an overview of the development of schools in Valga in the 19th century and the activity of Hans Einer (1856 - 1927) in the first school with Estonian as the study language in the town.

The choice of this theme was caused by the fact that libraries are becoming centres of the cultural and educational life of the local community that also record the local history, storing data as e-information in local history databases, displaying permanent exhibits and compiling local history studies. As a bibliographer of local history, I feel the need to present the life's work of the unjustly forgotten remarkable Estonian cultural figure in Valga, Hans Einer. This theme is important, because the Estonian society values the study of history and recounting the life of renowned people from our locality.

I used the narrative and historical study method of qualitative study to find answers to the question of the diploma paper. The whole study consists in about 75% of recollections. As one part of the method of this paper is also historical study, I used as documental sources of analysis both archive and published (recollections, monographies, articles) materials.

The background of the history of education in 19th century Valga is many-featured, also reflecting the various societal and economical changes taking place in the Baltic provinces of the Russian Empire of that time. As the background for describing the activity of the “main character” of the study, Hans Einer, I presented in the first two chapters the education reforms of the 19th century and the development of the school network in Valga.

It became apparent from the study that the first elementary school with Estonian as the study language, the Peetri church school of Valga town, was opened in Valga on 03rd March 1880. Hans Einer who had graduated from the Cimze Seminary was invited to manage the school. The new education provisions of the late 19th century also affected the studies in the Peetri church school of Valga town. Based on the russification policy of that time, the requirement to teach in Russian was also imposed on this school. The church school as a private school was still allowed to use Estonian as the study language in lower classes for some academic years. In 1904, the parish school curriculum was adopted as the basis for studies. The school operated until 08th September 1917.

The Peetri Church School of Valga town had a very important significance in the educational life of Valga. For the first time in the history of Valga, the children were taught in their mother tongue in the Peetri Church School of Valga town. Under the management of schoolmaster Hans Einer (1880 - 1891 and 1894 - 1906), the students received proper basic knowledge of the Estonian language and orthography, and general educational knowledge, but also a certain national disposition. During 37 years, the Peetri Church School of Valga town gave elementary education to more than 2000 children from Valga town and its vicinity. Hans Einer worked in Valga as a teacher of Estonian language for 39 years.

Hans Einer became in Valga one of the most prominent organizers of Estonian patriotism in town. He participated in the creation of a choir, performing of plays, and organizing parties and bazaars. On 17th March 1891, the establishment meeting of the first Estonian society in Valga, the Valga Estonian Temperance Society, took place on his leadership. Hans Einer was elected the chairman of the society. The Temperance society became one of the largest of its kind and gathered around itself all culture loving Estonians in Valga until the establishment of the society “Säde”.

Hans Einer also contributed to the newspapers “Sakala”, “Olevik” and “Eesti Postimees”, kept extensive correspondence with many of the prominent representatives of the cultural life of that time, collected folklore, was engaged in translating. In the years 1881 - 1893, Hans Einer participated in the activities of the Society of Estonian Literati. He took part in studying and regulating the Estonian language and in advocating the new spelling system.

The Estonian grammar schoolbook “Lühikene Eesti keele õpetus rahwakoolidele” compiled by Hans Einer was published in 1885 in 2000 copies. A reprint of the same grammar schoolbook was published nine years later, in 1894. Hans Einer’s “Lühikene

Eesti keele õpetus rahwakoolidele” was used for 15 years until the author published a complemented print titled “Eesti keele õpetus algkoolidele” in 1900 (printed 9 times between 1890 - 1923) and five years later “Eesti keele õpetus koolidele” (this schoolbook was printed 8 times between 1905 - 1920). Hans Einer gained attention and recognition as compiler of grammar schoolbooks. His schoolbooks contributed efficiently to studying the Estonian language and by this also indirectly to the development of the Estonian written language. Hans Einer’s grammar schoolbooks were used in Estonian schools for 40 years.

Considering the importance of Hans Einer in the history of the town of Valga both as a pedagogue and a founder of Estonian patriotism, I propose putting together a permanent exhibit in the Valga Central Library, covering Hans Einer’s life.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina: Anujelisa Lehtmets

(sünnikuupäev: 10. 11. 1970)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose:

„19. sajandi Valga koolide arengust. Valga esimese eestikeelse kooli juhataja, pedagoogi ja õpikute autori Hans Eineri tegevusest“,

mille juhendaja on Tiiu Männiste,

1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 10. mail 2014